AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

monthly International scientific journal on humanitarian sciences

НАУЧНАЯ РАБОТА

ежемесячный международный научный журнал
по гуманитарным дисциплинам

№6(7)

Bakı – Baku –Баку

2019

“ELMİ İŞ”
jurnalının qeydiyyata alındığı təşkilatlar

Organizations in which the magazine
“SCIENTIFIC WORK” is registered

Организации, в которых зарегистрирован журнал
«НАУЧНАЯ РАБОТА»

ƏDLİYYƏ

INTERNATIONAL
STANDARD
SERIAL
NUMBER
INTERNATIONAL CENTRE

doi

Azərbaycan
Mətbuat Şurası
MŞ
Azerbaijan
Press Council

ISSN 2663-4619

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.
Reyestr №2212

The magazine is included in the Register of Press editions of the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.
Registration number: 2212

Журнал включен в Реестр Прессы Министерства Юстиции Азербайджанской Республики
Реестр №: 2212

DİLÇİLİK LINGUISTICS ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Vəliyeva Çimnaz Həsən qızı
Azərbaycan, Bakı şəhəri

DİLLƏRİN QARŞILIQLI ƏLAQƏSİ: SUBSTRAT, SUPERSTRAT VƏ ADSTRAT

Açar sözlər: *dilçilik, assimilyasiya, dillərin çarpazlaşması, dillərarası əlaqə, müqayisə*
Key words: *luinguistic, assimilation, language crossing, interlanguage contact, compare*
Ключевые слова: *лингвистика, ассимиляция, скрещивание языков, межъязыковые контакты, сравнение.*

Cəmiyyət inkişaf etdikcə, müxtəlif xalqlar təşəkkül tapdığı kimi müxtəlif dillər də meydana çıxmış və zəngin tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Yer üzündə mövcud olan dillər mütəmadi olaraq bir-biri ilə əlaqədədir, bu əlaqələrin nəticələrini isə dilçiliyin sosiolinqvistika sahəsi öyrənir. Dillərin təması və kontaktı məsələlərinin tədqiqinə başlanılması XIX əsrin başlanğıcına təsadüf edir. Alman dilçisi Vilhelm fon Humboldt dilləri daha yaxşı anlamaq və öyrənmək üçün onları müqayisə edir, bir-biri ilə əlaqələndirir və yalnız XX əsrin ikinci yarısından etibarən aktual bir problemə çevrilmiş anlayışların əsasını qoyur.

Dillərin inkişafı və dəyişilməsi anlayışlarını bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Hər bir dəyişiklik hələ inkişaf demək deyildir. İnkişafdan yalnız dil sisteminin mürəkkəbləşməsi şəraitində bəhs etmək olar. Bundan başqa, “Dilin inkişafının müəyyən mərhələlərində baş verən dəyişmələr təkcə dilin daxili inkişaf qanunları ilə izahını tapmır. Bu dəyişmələr xalqın ümumi tarixi inkişaf kontekstində öyrənilir. Hər bir xalqın öz dili olduğu kimi, öz tarixi, öz yaşayış ərazisi vardır. Bu üç amilin qarşılıqlı təsiri dil əlaqələri üçün əsas yaradır”. (1.s.2)

Dillərin inkişafı mənzərəsində dildaxili (intralinqvistik) və dilxarici (ekstralinqvistik) amillər fərqləndirilir. Dillərarası əlaqələr ekstralinqvistik amillərin məhsuludur. “Dilçilik elmində dillərin bir-biri ilə əlaqəsi, qarşılıqlı münasibəti, birinin digərinə olan zahiri və daxili təsiri dil kontaktı anlayışının məzmununu təşkil edir. Bu anlayışı ifadə etmək üşün dilçilikdə “dil kontaktı” terminindən istifadə olunur” (2.s.369-370). Dillərin qarışması və çarpazlaşması dillərin tarixi inkişafına təsir göstərən mühüm xarici amillərdən biridir. Çarpazlaşma elə bir prosesdir ki, bu zaman dillərdən biri digər dilin bəzi elementlərini qəbul edir, lakin öz müstəqilliyini qoruyub saxlayır. Bəzən yeni bir dil meydana gəlir, bəzən isə iki dildən biri məğlub olaraq aradan çıxır. Dillərin çarpazlaşması zamanı əsasən dilin leksikası, çox az hallarda fonetikası, sintaksisi və fonologiyası xarici təsirlərə məruz qalır. Heç bir dilin morfologiyası, demək olar ki, bu təsirlərə məruz qalmır, iki morfoloji sistemin qarışaraq, orta bir sistemə çevrilməsi mümkün deyil. Müəyyən bir fenomin başqa bir dilə keçməsi isə çox çətin bir prosesin nəticəsidir. Belə ki, dünya dillərinin inkişafı tarixində hər hansı dildə yeni sait və ya samit fonemin meydana çıxması olduqca az təsadüf edilən mürəkkəb bir hadisədir.

Müqayisəli-tarixi dilçilikdə çarpazlaşma dedikdə üç anlayış – substrat, superstrat və adstrat nəzərdə tutulur. Dillərin qarşılıqlı təsiri, bəzən qarışması zamanı dillərdən biri assimilyasiyaya uğrayır, istifadədən çıxır, bununla belə izsiz itmir, onun izləri qalib dildə qalır. Substrat və superstrat hadisəsi bu şəkildə meydana çıxır.

Substrat (latın dilində sub – alt və stratum – təbəqə, qat) əvvəllər müəyyən coğrafi bir ərazidə mövcud olan yerli dilin istila nəticəsində ona qalib gələn xalqın dilindəki izləridir. A.Axundov onun tərifini belə verir: Çarpazlaşma zamanı məğlub olan yerli dilin qələbə çalan gəlmə dillərdəki izlərinə substrat deyilir. (3.s.120) Başqa sözlə, bir xalqın digər bir xalq tərəfindən istilası nəticəsində dil laxlayır, əhali tədricən başqa dilə keçir, bəzən yeni bir dil yaranır və dillərin təması və çarpazlaşması nəticəsində məğlub dilin ünsürləri qalib dildə qalır.

Substratın alınmalardan fərqi ondandır ki, o, gəlmələr tərəfindən yerli əhalinin assimilyasiyasının və etnik qarışmasının məhsulu olan tarixi bir prosesdir və etnosun formalaşmasında mühüm tarixi yükə malikdir. “Dilçilik elmində iki dilin çarpazlaşması şəraitində üstünlük qazanmış dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşundakı izlərin, əlamətlərin, ünsürlərin öyrənilməsi substrat (substratum) adlanır. Bu latın mənşəli sözün mənası “bünövrə”, “astar” deməkdir. Substrat nəzəriyyəsini inkişaf etdirmək müasir dünya dilçiliyinin təxirəsalınmaz vəziyyətlərindən biridir.” (4.s.4) Substrat hadisəsinə misal olaraq, latın dilindən törəyən roman dillərini göstərmək olar. Roma imperiyasının müasir dövrdə başda Fransa olmaqla Qərbi Avropanın böyük bir hissəsini tutan Qalliyanı zəbt etməsi nəticəsində yerli kelt dili sıxışdırıldı, bilinqvizm

yarandı və latın dilinin ənənələrini davam etdirən fransız və ispan dilləri meydana çıxdı. Və yaxud Balkan yarımadasının qədim sakinlərinin artıq mövcud olmayan frakiya dilinin (hind-avropa dilləri) izlərinə gəlmə xalq olan yeni balkan dillərində rast gəlinir.

Dilə kənar təsir kimi qiymətləndirilən substrat bütün səviyyələrdə - leksik, qrammatik, fonetik – özünü göstərir. Bir dildən başqa bir dilə keçid çox uzun və ağır bir prosesdir və substrat dedikdə dilin sadəcə təhrif olunması, yaxud da leksik səviyyədə dəyişikliklər nəzərdə tutulmur, bu, hər şeydən əvvəl, dilin inkişafının daxili qanunlarının pozulması deməkdir. Ümumiyyətlə, substrat mənşəli sözlər bütün dillərdə mövcuddur, ən davamlı substrat fonetik substratdır. Misal üçün, qallar latın dilində danışarkən belə öz ana dillərinin fonetik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdılar.

“Azərbaycan dilinin bəzi dialekt və şivələrində substrat əlamətləri müşahidə olunur. “Azərbaycan dilinin Zaqatala-Qax şivələrində təsadüf edilən q<k hadisəsi (qomaq “kömək”, inaq “inək”, qişi “kişi”) görünür, Qafqaz dilləri qrupuna daxil olan substrat əlamətidir.” (3.s.121) A.Axundovun fikrincə Bakı dialektindəki a>o əvəzlənməsi də, çox güman ki, substrat əlamətidir və eyni hadisənin özbək dilində də özünü göstərməsi bu substratın İran mənşəli olduğunu söyləməyə haqq verir.

Dilçilikdə substrat nəzəriyyəsini XIX əsrin başlanğıcında danimarkalı alim Y.Bredsdorf irəli sürmüşdür. Bu nəzəriyyə sonradan, həmin əsrin 60-70-ci illərində italyan dilçisi Q.İ.Askoli tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Dil təmaslarının digər bir forması superstratdır (latın dilində super üzərində, stratum təbəqə, lay). Superstrat substratın tam əksinə olan hadisədir. Bu zaman gəlmə dil fəth edilmiş, yaxud tabe edilmiş yerli əhali üzərində mədəni hökmranlığa müvəffəq olmayaraq, məğlub olur, yerli dil ənənələri öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır, ancaq həmin dilin müxtəlif səviyyələrində, misal üçün, leksika və ya qrammatika səviyyəsində xarici elementlərin təsiri hiss olunur, başqa sözlə, gəlmə dilin yerli dildə izlərinə superstrat deyilir. Dil sadəcə gəldiyi yeni ərazidə məğlub olur, öz doğma mühitində isə varlığını saxlayır. Normanların 1066-cı ildə İngiltərəni istila edirlər, lakin onların özləri ilə gətirdikləri qədim fransız dili yerli əhalinin dilinə çevrilmədi, sadəcə ona müəyyən qədər təsir göstərdi. Başqa bir misal: bir sıra dillərdə “korsar” şəklini alan latın dilindəki “*cursarius*” sözü çuvaş dilində xarsăr “cəsarətli”, balkan dillərində ğursuz “zalım”, türk dilində hırsız “oğru” və sair şəkillərdə istifadə olunur.

Eyni fikirləri azərbaycan dili haqqında da demək olar. Tarix boyunca azərbaycan xalqı da yadellilərin işğallarına məruz qalmışdır. İstilalar nəticəsində dilimizin fonetik, leksik və qrammatik səviyyələrində digər xalqların dillərinin təsiri, başqa sözlə, superstrat hadisəsi müşahidə olunur. VII əsrdən başlayaraq dilimizə ərəb və fars dillərindən, XIX əsrdən isə rus dillərindən sözlər keçmişdir. Ərəb dili müsəlmanların müqəddəs kitabı Quranın dili olduğuna görə bu dildən dilimizə keçən sözlər əsasən dinlə, ilahiyyatla bağlıdır. Azərbaycanın Rusiyanın tərkibinə daxil olması nəticəsində dilimizə keçən rus superstratları xalis rus sözləri ilə yanaşı həmçinin Avropa dillərindən rus dilinə keçmiş və rus dilinin fonetik xüsusiyyətlərini qəbul etmiş sözlər daxildir. Ümumilikdə isə, azərbaycan dilində ərəb və fars superstratlarının neçə-neçə yüzilliyi əhatə edən güclü leksik izləri mövcuddur.

Substrat və superstrat hadisələrindən göründüyü kimi xalqın hökmranlığı ilə dilin hökmranlığı iki fərqli anlayışdır. Substrat hadisəsi zamanı hakim dil hakim xalqın dilidir, bu da tabe edilən xalqın dilinin tədricən əriyib yox olması ilə nəticələnir. Superstrat hadisəsi zamanı isə hakim dil tabe edilmiş xalqın dilidir, bu da hökmran etnosun dilinin yad ərazidə əriyib yox olması ilə nəticələnir.

Lakin iki dil qarşılıqlı təmasda və yanaşı mövcud olursa, bununla belə heç biri əriyib yox olmursa, bu hadisə adstrat (latın dilində ad – yaxın, yaxınlıqda, stratrum – lay, təbəqə) adlanır. Başqa sözlə, adstrat müxtəlif dillərdə danışan xalqların uzun müddət eyni ərazidə və ya qonşuluqda yaşaması nəticəsində meydana gələn ikidillilikdir. (6.s.92) Bu zaman dilin qrammatik quruluşu toxunulmaz qalır, qarşılıqlı təsirin dərəcəsi və intensivliyi isə tarixi şərtlərdən və dillər arasındakı qohumluq dərəcələrindən asılıdır. Müxtəlif dillərin daşıyıcıları olan xalqların və etnosların arasında tarixən iqtisadi, sosial, mədəni, siyasi əlaqələrin yaranması, inkişaf etməsi dil əlaqələrinin təkanverici qüvvəsidir.

Buna misal olaraq, Balkan dillərindəki Türk adstratı elementlərini, və ya özbək dilindəki tacik adstratını, çuvaş dilindəki tatar adstratını, fars və tacik dillərindəki türk adstratını misal göstərmək olar. Bu zaman məğlub və qalib dil, etnik assimilyasiya anlayışlarından istifadə olunmur. Bəzən adstrat terminindən qarışıq bilinqvizmi ifadə etmək üçün də istifadə edilir. Bu anlayış ilk dəfə 1939-cu ildə italyan linqvist Bartoli tərəfindən daxil edilsə də, dilçilikdə substrat və superstrat qədər böyük əhəmiyyətə malik deyil və dilçilik ədəbiyyatında ona çox az şərh verilmişdir. Adstrat hadisəsinə misal olaraq, IX-XI əsrlərdə skandinav dillərinin ingilis dilinə göstərdiyi təsiri göstərmək olar.

Substrat və superstratdan fərqli olaraq, adstrat hadisəsi dillər arasındakı neytral xarakterli qarşılıqlı əlaqədir. Başqa sözlə, "bu zaman dillər arasında etnik və dil səviyyəsində assimilyasiya baş vermir, bir dil digər dil üzərində hökmranlıq etmir." (7.s.6)

Ədəbiyyat:

1. İ.Hüseynova, Nitq mədəniyyəti (Qloballaşma və multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı), elibrary.az/docs/jurnal/jrn2017_284.pdf
2. N.Seyidəliyev, Afad Qurbanov və ümumi dilçilik, Bakı, 2019.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı, "Maarif", 1988.
4. ADU-nun elmi xəbərləri, cild 2, № 3, 2017.
5. Nadirov Ö.V., Məhərrəmova Ş.M. Azərbaycan terminologiyasının zənginləşməsində rus dilinin rolu, (Müasir dilçiliyin aktual problemləri, beynəlxalq elmi konfransların materialları), Sumqayıt, 2016.
6. Жеребило Т.В. Термины и понятия лингвистики: Общее языкознание. Социолингвистика, Пилигрим, 2012.
7. Heydərov R. Dillərarası əlaqələr və dillərin inkişafı məsələləri, Bakı, 2008.
8. Rəcəbli Ə. Ə. Nəzəri dilçilik, Bakı, Nurlan, 2003, s. 480.
9. André Grosse, À propos du superstrat du français, Bruxelles, 1994.
10. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов, Едиториал УРСС, 2004

Languages relations: substrat, superstrat, adstrat

Summary

Languages of world have always been correlated to each other. In the context of the development of languages, we can distinguish internal (intralinguistic) and external (extralinguistic) factors. Linguistic relations are the product of extralinguistic factors. The language convergence includes two concepts: substrate and superstrat. Adstrat is a coexistence and contact of languages of the people living for a long time in the neighboring territories.

Взаимодействие языков: субстрат, суперстрат и адстрат

Резюме

Языки мира связаны между собой. В контексте развития языков различают внутриязыковые (интралингвистические) и внешние (экстралингвистические) факторы. Межязыковые отношения являются продуктом экстралингвистических факторов. Скрещивание языков включает в себе два понятия: субстрат, суперстрат. Адстрат сосуществование и соприкосновение языков народов длительное время проживающих на соседних территориях.

Rəyçi: dos. İ.Məmmədli

Əhmədova Səidə Məhiyəddin qızı
N.H.Cəbiyev adına tam orta məktəb
Yardımlı,Azərbaycan
seide-86@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QRAMMATİK KATEQORİYALARIN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *kateqoriya, şəxs, kəmiyyət, feil, növ*
Key words: *category, person, quantitative, verb, type*
Ключевые слова: *категория, личная, количественный, глагол, тип*

Giriş

Bütün dillərdə kateqoriya anlayışı fəlsəfi termin kimi daha geniş məhfumdur. Qrammatik kateqoriya bir qrup sözlərin qrammatik təsirlərin nəticəsi olaraq dəyişməsidir. Məsələn *oğlan* sözü sadə bir söz olsada, təklikdə geniş bir fikir bildirməsə də, cümlə daxilində bir neçə qrammatik kateqoriyanı daşıya bilər. Məslən, o, ağıllı oğlandır cümləsində adlıq hal, üçüncü şəxsin təki müşahidə olunur. Bunlar da hərəsi ayrı ayrılıqda müəyyən bir kateqoriyanı ifadə edir [1]

Azərbaycan dilində ümumi qrammatikanın sərhədləri müxtəlif şəkildə göstərilib və bu da öz növbəsində müəyyən qarışıqlığa səbəb ola bilir. Əslində nitq hissələri qrammatik morfoloji xüsusiyyətlərinə görə fərqlənsələr də, kateqoriyaya daxil olarkən birləşə bilirlər. Əgər hər hansı bir kateqoriyanı bir neçə nitq hissəsində görəriksə, bu , ümumi kateqoriyaya aiddir. Lakin verilən nitq hissəsinin yalnız özünə aiddirsə və həmin xüsusiyyəti başqa nitq hissəsində müşahidə etmiriksə, bu xüsusi kateqoriyaya aiddir. Əslində eyni hal ingilis dilinin də qrammatik kateqoriyalarına aiddir. Bəs ingilis və Azərbaycan dilində bu kateqoriyaların nə kimi oxşar və fərqli xüsusiyyətləri var? Onların işlənmə yerlərində, leksik və qrammatik xüsusiyyətlərində nə kimi fərqlər mövcuddur?

Azərbaycan dilində hal kateqoriyası var ki, ingilis dilində biz onlari mensubluq bildirən, istiqamət və yer bildirən, başlanğıc nöqtə bildirən və s.kimi sözönləri ilə əvəz edə bilərik.İngilis dilində yalnız yiyəlik halı və sıfır morfologiyaya xas olan adlıq halı müşahidə etmək olar. Digər tərəfdən də mənsubiyyət kateqoriyası ingilis dilində birinci tərəfdə işlənən yiyəlik əvəzlikləri və ya yiyəlik halda olan isimlərin köməyi ilə müşahidə olunur. Azərbaycan dilində yalnız mənsubiyyət şəkilşilərini işlətməklə bu kateqoriyanı anlamaq olar. İngilis dilində *my book* ikili birləşməsi dilimizdə sadəcə *kitabım* sözü ilə əvəz edilə bilər. Başqa bir ümumi kateqoriya şəxs kateqoriyasıdır ki, digər kateqoriyalar kimi fərqli xüsusiyyətlər daşıyır. Belə ki, dilimizdə xüsusi şəxs şəkilçiləri mövcuddur ki, onların vasitəsilə neçənci şəxsin tək və ya cəm olması aydın olur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində şəxs kateqoriyasına dair ikili fikirlər mövcuddur. Belə ki, onu mübtədaya görə dəyişmə xüsusiyyəti ilə bağlı olaraq xəbərlik kateqoriyası da adlandıranlar vardır. Birinci tərəfdarlar olan N.K.Dmitriyev, M.Hüseynzadə, H.Mirzəyev şəxs şəkilçisini xəbərlik şəkilçisi adlandırıb onu xəbərlik kateqoriyasına aid edirlər. Onların fikrincə hökm məhz bu kateqoriya sayəsində baş verir və fikir bitmiş olur. M.Hüseynzadə isə bu şəkilçiləri isimdə xəbərlik, feildə isə şəxs kateqoriyası olması tərəfdarıdır. Lakin o zaman onlar iki fərqli funksiyanı yerinə yetirən omonim şəkilçi kimi qəbul edilər. Bu zaman o,nitq hissəsi kimi morfologiyaya, xəbərlik xüsusiyyətinə görə isə sintaksisə aid olur. Bununla da fərqli fikirlər müəyyən mürəkkəbliyə və həll olumaz məsələyə gətirib çıxarır. Z.İ.Budaqov isə hər ikisini şəxs kateqoriyasına aid etmişdir. Məhz bu cür fərqli yanaşmalar bu kateqoriyanın sərhəddini müəyyən etməyə mane olur [2,s151-282].

İngilis dilində isə isimlərdə xüsusi şəxs şəkilçisi mövcud deyildir. Şəxs əvəzlikləri və ya adlıq halda verilən isimlər özündən sonrakı ismin tək və ya cəmini müəyyən edir. Şəxs şəkilçilərini isə isimdə *to be* köməkçi feilinin formaları və ya digər köməkçi sözlər əvəz edir. Feillərdə isə yenə şəxslər, köməkçi feillər və ya indiki zamanda üçüncü şəxsin şəkilçisi bu sərhədi müəyyən edir.(Məsələn,I *am* a student-şagird*əm*)

Ümumi kateqoriyalardan olan kəmiyyət kateqoriyası isə həm riyaziyyat, həm də dilçilik elmində geniş şəkildə işlənən kateqoriyadır. Kəmiyyət kateqoriyasının ifadə vasitələrinə saylarla yanaşı, bəzi topluluq bildirən isimlər də daxildir. Məsələn qeyd olunan hər iki dildə su(water), yağ(butter), un(flour), süd(milk) və s.kimi toplu halda verilən eyni zamanda da cəmlənməyən, sayıla bilməyən isimlər mövcuddur. Kəmiyyət kateqoriyası hər iki dildə müxtəlif üsullarla göstərilə bilər. Buraya leksik(camaat-people), morfoloji(dost*lar*-friend*s*), sintaktik(bir cüt-a pair) kimi üsullar daxildir.

İnkarlıq kateqoriyası da hər iki dildə ümumi kateqoriyaya xas xüsusiyyətlərə malikdir. Belə ki, bu kateqoriyanı həm isim,sifət, say, əvəzlik, həm də feil kimi bir çox nitq hissələrinə aid etmək olar.

Azərbaycan dilində inkarlıq kateqoriyasının leksik (yoxdur, deyil), morfoloji (*ma* şəkilçisi), sintaktik (nə,nə də, heç nə, heç cür) üsullarla yaranması mümkündür. İngilis dilində ən çox leksik (nobody, nothing) və sintaktik (do not, is not) üsulları müşahidə etmək olar.

Müqayisəli metod.

Bir çox dillərdə feilin kateqoriyaları geniş bölmələrdən biridir. Azərbaycan və ingilis dilini müqayisə edərək bu kateqoriya ilə bağlı oxşarlığı və fərqliliyi görə bilərik. Bəs bu kateqoriyaların dilimizdə ifadə vasitələri nələrdir? Bu kateqoriyaların bəziləri ümumi kateqoriya olaraq yuxarıda da qeyd olunmuşdur. Lakin feilə aid olan bəzi xüsusi kateqoriyalar var ki, onlar dilimizdə müxtəlif vasitələrlə qarşılığını taparaq ifadə olunur. Bunlardan zaman,mud(mood), tərz(aspect), və növ(voice) modallıq, uzlaşma kateqoriyaları xüsusilə qeyd olunmalıdır. Qeyd etdiyimiz kimi şəxs kateqoriyası Azərbaycan dilində şəxs şəkilçiləri ilə ifadə olunduğu halda, ingilis dilində feilin şəxsə tabeliyi mütləqdir və sərbəst ifadə olunmur (I speak-danışıram). Feilin ən geniş və dilimizdə də müəyyən fərqliliyə malik kateqoriyalarından biri zaman kateqoriyasıdır. Hər iki dildə keçmiş, indiki, gələcək zaman mövcuddur. Lakin ingilis dilində 16 zaman formasının olması onun tərz kateqoriyası ilə bağlıdır. Belə ki, tərz kateqoriyası özü bitmiş (perfect) və davam edən (progressive) olmaqla iki yerə bölünür və hər zamana xas bitmişlik və davamedicilik formaları olduğu üçün zamanların da sayı artır. Bəs əgər Azərbaycan dilində bu cür kateqoriya bölgüsü yoxdursa, onlar dilimizdə necə əvəz olunur? Azərbaycan dilində feil şəklinin hekayəti, feil şəklinin rəvayəti, şühudi keçmiş zaman, nəqli keçmiş zaman, qəti və qeyri qəti gələcək zaman formaları onları əvəz etməyə qadirdir. İngilis dilində zaman kateqoriyasına bağlı olan mud (mood) kateqoriyası özü indicative (nəqli cümlələr), imperative (əmr) və subjunctive (conditional ve suppositional olaraq şərt və güman bildirən ifadələr) olmaqla üç əsas hissəyə bölünür və sonuncu mud dilimizə feilin şərt şəkli və qeyri qəti gələcək zamanın birləşməsinə uyğundur.Məsələn, If I were you, I would choose University of languages (Əgər yerinə olsaydım, Dillər universitetini seçərdim). *Voice* kateqoriyası isə dilimizdə qismən feilin məlum və məchul növləri ilə uyğunlaşır. Belə ki, ingilis dilində *active voice* dilimizdə məlum növlə tam uyğundur, *passive voice* isə məchul növ olaraq qeyd edilir, lakin dilimizdə məchul növün iş görən icraçısı məlum deyil, ingilis dilində isə icraçı passivdir. Yəni işin icraçısı mübtəda vəzifəsindən kənarlaşır lakin, bəzən cümlənin sonunda “by” sözönü ilə bərpa oluna bilər. Dilimizdə növ kateqoriyası bununla bitmir. Azərbaycan dilində əlavə olaraq icbar növ, qarşılıq birgəlik növ,qayıdış növ də vardır ki, bu da ingilis dilində müxtəlif nitq hissələri ilə və ya fərqli quruluşlarla ifadə olunur. İcbar növün ingilis dilinə qarşılığı *have* (və ya *get*)+noun(isim)+Participle II(feili sifət 2) ilə ifadə olunur. Məslən: Mən hər gün maşınımı yudurduram.(I have my car washed every day). Qarşılıq birgəlik növ isə dilimizdə morfoloji və sintaktik yolla ifadə olunarkən, ingilis dilində bu, müxtəlif leksik, sintaktik yollarla öz qarşılığını tapır.Məsələn, onlar yazışır(they write to each other). Qayıdış növdə isə iş görənin öz üzərində icra etdiyini nəzərə alsaq,dilimizin morfoloji quruluşuna görə məhz bu feillərin də xüsusi şəkilçiləri vardır, lakin ingilis dilində onları qayıdış əvəzlikləri ilə ifadə etməli oluruq.Məslən, o yuyunur (He washes *himself*). Qeyd olunduğu kimi Azərbaycan dilində bəzi feil kateqoriyaları ingilis dilində feildən uzaq olaraq tamamilə başqa nitq hissələri ilə əvəz edilməli oldu.

İngilis dilində mövcud olan kateqoriyalardan biri də modallıq kateqoriyasıdır ki, bu da dilimizdə xüsusi bir nitq hissəsilə əvəz olunur. Əslində bu kateqoriyaya aid olan feillər dilimizdə müxtəlif cür öz əksini tapır. Belə ki, ingilis dilində ***can*** modal feili dilimizdə müstəqil leksik mənaya malik olan ***bacarmaq*** feili ilə əvəz edilir. Lakin vaciblik bildirən ***must*** modal feili isə Azərbaycan dilində feilin vacib şəklinin şəkilçisi olan “***malı”*** ilə ifadə olunur. ***Need*** modalı isə feilin lazım şəklinin yerində işlənir. ***May*** modalı isə (icazə və güman mənalarında) ***olar*** feili ilə tərcümə edilir. Göründüyü kimi bu kateqoriyanı da bütöv şəkildə dilimizin qayda-qanunlarına görə bir kateqoriyaya aid etmək olmaz.

Feil kateqoriyalarından biri də ingilis dilində uzlaşma (agreement) məsləsidir. Əslində uzlaşma anlayışı dilimizdə də mövcuddur. Lakin Azərbaycan dilində mübtəda və xəbərə görə uzlaşma ön planda olarkən, ingilis dilində bu zamanların baş və budaq cümlədə yerinə görə müəyyənləşir. Məsələn ingilis dilinin qrammatik qaydalarına əsasən baş cümlədəki fikir keçmiş zamandadırsa, budaq cümlə də müvafiq olara keçmiş zamanın növlərini daşıyır(bəzi istisna halları çıxmaq şərtilə). Məsələn, “He said that he would go to the conference (O dedi ki, o konfransa gedəcək)” cümləsində *would* gələcək zamanın göstərici olan *will* köməkçi feilinin keçmiş zamana görə dəyişmiş formasıdır. Məhz uzlaşmaların tələbinə uyğun olaraq indiki sadə və keçmiş sadə, indiki davamedici və keçmiş davamedici, indiki bitmiş və keçmiş bitmiş, gələcək və keçmişə nəzərən gələcək və s.kimi müxtəlif uzlaşmalar görə bilərik. Şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma isə ən çox indiki zamanda üçüncü şəxsin təkində və ya *to be* (olmaq), *to have* və s.kimi köməkçi feillərin formalarında xüsusi nəzərə çarpır. Azərbaycan dilində isə baş və budaq cümlədə zamanlara görə uzlaşma ingilis dilindən fərqli olaraq sərbəstdir.Məsələn, o dedi ki, mən getdim(gedirəm, gedəcəm) .[3,s137-185].

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gələ bilərik ki, dillər arasında müxtəlif tipoloji xüsusiyyətlər olsa da, onlar arasında kifayət qədər oxşarlıqlar da mövcuddur. Ən əsası müxtəlif dil qruplarına aid olsalar da, tərcümənin verdiyi zərurətdən irəli gələrək onları bir məxrəcə gətirmək və düzgün fikri çatdırmaq mümkündür. Qrammatik cəhətdən fərqli yerlərdə olan bəzi kateqoriyaları müxtəlif vasitələrlə birləşdirmək və ya əvəz etmək olar.

Ədəbiyyat:

1. www.englishclub.com/grammar
2. B. Xelilov, Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası I hissə, Bakı, Papirus NP 2016
3. M.Blokh, Theoretical grammar of English language, Moscow, High school,2004

Expressive means of grammatical categories of English and Azerbaijan languages
Summary

The article shows the difference between the grammatical categories of English and Azerbaijani languages. There are general and special categories in both languages. But it is certain that they have different expressive means. There are personal, quantitative, negative etc.categories as general categories. Different approaches of linguists on personal category are shown in the article.We can see the characteristic features of the categories of the verb too. They have different meanings in the given languages, specially English mood, voice,modality, aspect categories of the verb differ from others for their usage in our languages .But both languages have also general characters.

Выразительные средства грамматических категорий английского и азербайджанского языков
Резюме

В статье показана разница между грамматическими категориями английского и азербайджанского языков. На обоих языках существуют общие и специальные категории. Но несомненно, что они имеют разные выразительные средства. Существуют личные, количественные, отрицательные и т.д. категории как общие категории. В статье показаны различные подходы лингвистов к личной категории. Мы также можем видеть характерные черты категорий глагола. Они также имеют различные значения в данных языках, Английское муд, модальность, аспектные категории глагола отличаются от других тем, что они используются в нашем языке. Но оба языка имеют общие символы.

Rəyçi: f.f.d.Ş.Dadaşova

ƏDƏBIYYATŞÜNASLIQ LITERARY STUDIES ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Золина Нигяр Чингиз гызы
Самарский государственный социально-педагогический университет

ГЕРМЕНЕВТИКА КАК МЕТОДОЛОГИЯ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

Ключевые слова: *герменевтика, Библия, интерпретация, метод, семантика, текст*
Açar sözlər: *hermenevtika, İncil, interpretasiya, üsul, semantika, mətn*
Key words: *Hermeneutics, method, Bible, interpretation, semantics, text*

Одним из основных течений в современной философии считается герменевтика, которую в свою очередь называют философским учением о понимании. В процессе исторического развития, герменевтика сильно изменилась, пройдя путь от учения о методе (Шлейермахер и др.) до учения о бытие (Х.-Г. Гадамер и др.).

Существуют много спорных вопросов в современной герменевтики, например: соотношение практики и теории, рационального и иррационального в герменевтике, проблему герменевтической логики. Занимаясь трактовок любого текста, мы делаем герменевтическую практику. Практика как и любой деятельности по трактовки текстов слишком обширно и неясно. Для понимания необходимо сравнить знание герменевтической практики с другими важными философскими убеждениями. Практику можно противоположить теории как единство правил, которые эту практику корректирует , и как правило , которая обязана такие правила детализировать, прорабатывать и выправлять при надобности. Вот здесь и начинаются трудности. Дело в том, что в рамках самой герменевтики, несмотря на то, что её проблемами плодотворно и в течение длительного времени занимались такие философы как М. Хайдеггер, В. Дильтей и Х.-Г. Гадамер, пока ещё не существует теоретического подхода, получившего всеобщее признание.

Вообще-то, в герменевтической философии уже много чего сделали: например, выяснили, что такое герменевтика, ввели правила толкования, которые приводят к полному пониманию текста. Нужно уточнить, что все правила немного размытые и работают только в определённых моментах. Надо сказать, что эти правила недостаточно обоснованы и формализованы. Можно, например, привести четыре канона (критерия правильности) интерпретации современного философа Э. Бетти. Это каноны автономии объекта (смысл текста независим от интерпретатора), тотальности (текст понимается как целое в соотношении с его частями), актуальности понимания (интерпретатор отталкивается от своего опыта, но не должен навязывать его тексту) и соотносимости смысла (интерпретатор должен преодолеть свои предрассудки). Но они носят довольно общий характер и не представляют разработанной теории.

Можно сказать, что существует два подходах в герменевтических исследованиях: «1) интуитивном (иррациональном, связанном с вдохновением) и 2) логическом (рациональном, направляемом методом)»[1]. Наиболее продуктивным методом надо считать совмещение обоих подходов. Проще говоря, герменевтика, которая стремится к наиболее полному пониманию, должна сочетать и рациональный, и иррациональный подходы. Даже в самом «темном», неясном тексте всегда есть нечто рациональное – это хотя бы то, что нам хотел сказать автор, всегда в тексте можно выделить (иногда и с большим трудом) цели, интенции, которые в него вложены. Современные исследователи в области герменевтической философии приходят к следующему выводу: «в силу никогда не исчезающего не рационализируемого компонента остатка в любом глубоком тексте, в нем будет сказано нечто помимо воли автора, вместе с тем, автор не может подавить свое стремление интерпретировать – только так он может понять собственный текст» [4]. В процессе интерпретации стремимся раскрыть отношение автора к предмету текста. Именно его отношение к предмету текста является «мостиком» к объективном смыслу. Мы не обращаемся к смыслу напрямую, а всегда делаем это с помощью автора, отталкиваясь от его текста. В этом заключается одна из сложностей герменевтической практики: в тексте нам никогда не дан смысл напрямую, он уже преломлен в сознании автора и языке. Мы вынуждены постигать объективный смысл, преодолевая субъективность автора и несовершенство языка (а язык всегда несовершенен, поскольку необходимо выразить бесконечные грани смысла). В то же время мы не можем полностью отказаться от автора и языка: ведь тогда и понимать будет нечего. Смысл всегда высказывается кем-то с помощью языка, он

не существует отдельно от человека и его речи. Здесь есть кажущееся противоречие: смысл объективен, и в то же время мы не можем познать его в отрыве от автора и его произведения. Но противоречие именно кажущееся, на деле здесь нет никакого противоречия. Объективный смысл не может быть дан нам вне языка и произведения автора, он не может упасть с неба, как божественное откровение. И сводить произведение только «к субъективному замыслу автора тоже нельзя, ведь тогда герменевтический процесс станет бессмысленным, т.к. при этом бесполезны интерпретации, которые ничего не добавляют к этому субъективному замыслу»[1]. Таким образом, мы видим, что смысл текста объективен, но дан нам через язык и произведение автора. Если в иррациональной герменевтике никакая логика, строго говоря, не является необходимой, а понимание осуществляется интуитивно, в ситуации инсайда, то в рациональной герменевтике можно говорить об особой герменевтической логике, на основе которой должна выстраивать структура понимания, включающая в себя его основные формы и этапы.

Герменевтическая логика – дисциплина, в которой исследуются логические основания, методы и правила понимания смысла текстов (знаково-символических систем). Она основана на принципе зависимости логического метода от предмета рассуждения, на интерпретационной природе рассуждений в области герменевтики, на принципе диалогичности герменевтического мышления.

«Герменевтический круг» является весомым элементом герменевтической логики. В формальной логике «герменевтический круг» является погрешностью, а в герменевтической логике – уникальной системой усиления сведения. Несомненно, не правильно было сравнивать герменевтический круг с логическим кругом формальной логики. Герменевтический круг является восходящую спираль. Как говорил В.Г.Кузнецов: «перед герменевтической логикой «встают проблемы совершенно необычные с точки зрения формальной логики, такие, например, как проблема прямого и косвенного значения, соотношения первоначального (этимологического) значения и узуса (обще употребительного значения) слова, «контекстного следования», «тропного следования», «энтимематического следования» и т.п.»[6].

В результате длительного исторического развития, в процессе которого герменевтическая логика приняла свое истинное лицо, по частицам собирая свое Филологическое содержание. Конечно, развитие герменевтического метода в какой-то мере повлияло на конституированние герменевтической логики. Первым достижением логического метода в герменевтической области сделал философ Х. Вольф, хотя герменевтической, на прямую, не занимался. Его считают создателем теоретических принципов для ключевого шага в будущее. Основателями идей герменевтической логики являются концепции Дильтея (см. Обоснование наук о духе), Шпета (см. Герменевтическая феноменология), Гадамера (см. Действен-но-историческое сознание), в которых были исследованы общие проблемы Герменевтической логики. «Герменевтика – это искусство избегать недоразумения» [3]. Еще в древности образовались три основные ветви герменевтики: религиозная, юридическая и филологическая, имеющие различия лишь по предмету и области деятельности человека, делаются первые попытки осмыслить понимание как теоретическую проблему. В эту историческую эпоху происходил переход толкования от устного к письменному. В отдельные эпохи религиозная, филологическая и юридическая герменевтики сближались и пересекались, в другие – определяли между собой четкие, непреодолимые границы. Мифология является одной из первых ступеней, где образовались основные правила истолкования текста. Язык богов затемнен и непонятен простому смертному. Платон в диалоге «Тимей» говорит о том, что пророческий дар является уделом человеческого умопомрачения, но уразумение (т.е. понимание) пророчества есть дело «неповрежденного в уме человека», откуда и возникла необходимость в особом «племени толкователей при тех, кто прорицает» [7]. К этому времени мы можем обнаружить первые подходы к оформлению герменевтики.

Аристотель, первый, кто обратил внимание на толкование текста. «Русское название его трактата «Peri hermenēias» («Об истолковании») представляет собой транскрипцию с латинского его заголовка «De interpretatione», предложенного в «Этимологиях» средневекового энциклопедиста Исидора Севильского»[2].Оно лишь приблизительно соответствует исходному греческому названию труда. Западно-европейские исследователи, как правило, называют данный трактат «Герменевтика». Перевод «Герменевтики» на сирийским языке, является самым ранним текстом дошедших до нас, перевел данное сочинение Проб. Именно Аристотель поднимал вопросы о направлениях истины в толковании текста. У Платона же герменевтика может толковать чужую речь, но не может оценить ее истинность. Искусство и поэзия у Платона сменяется логикой у Аристотеля.

Основной стадией становление герменевтической традиций стала эпоха средневековой христианской герменевтики, которая обозначается как «конфликт» между Новым и Ветхим Заветами. Новый завет применяется как ключ к Ветхому Завету. Религии нового времени нужно было сформировать свое мнение к античному искусству, что способствовало развитию герменевтики. В эту историческую эпоху герменевтика потеряла свое уникальность и самостоятельностью стала второстепенной наукой. В Библии, герменевтическое направление называется экзегезы.

В эпоху раннего христианстве получает свое дальнейшее развитие Александрийская школа во главе с Климентом Александрийским и возникает Антиохийская школа во главе с Ефстафием Антиохийским. В Александрии традиции толкования античных классиков экстраполируются на толкование Библии. В период патристики появляется работа Аврелия Августина «Христианская наука, или основания священной герменевтики и искусства церковного красноречия»[1]. Это первый фундаментальный труд по герменевтике. В работе Августина герменевтика получает мощный импульс к развитию. Августин обратился к ней как к системе правил для установления подлинного смысла Евангелия. Несмотря на сугубо теологический характер учения Августина, ряд его положений актуален не только в рамках теологии, в них заложены основополагающие идеи теории толкования в целом и юридической герменевтики в частности. Герменевтика времен Реформации переживает новый подъем в своем развитии. Герменевтику этого периода связывают с именем Матиаса Флациуса Иллирийского, теоретика протестантизма, создавшего «Ключ к истолкованию Священного Писания». Как указывает В. Кузнецов, «герменевтика, по Флацию, предназначена для указания пути и средств для понимания знака, для перехода от знака к значению, для перехода от общего значения к специфическому смыслу, от целого к частям и от частей к целому; средства герменевтического анализа при этом учитывают (должны учитывать) цель и замысел автора» [5].

Эпоха Возрождения также расширяет предмет герменевтики – за рамки толкования священных текстов, ее принципы распространяются на юриспруденцию, исторические науки и гуманитарное познание в целом. В XVII веке свои работы проблемам герменевтики посвящали В. Франц, Глассий, И. Турретин. В XVIII веке на развитие герменевтики оказывает влияние философия рационализма. Так, И.М. Хладениус выпустил в 1742 г. Книгу «Введение к правильному толкованию разумных речей и текстов», в которой была поставлена задача создания всеобщей герменевтики (однако объектом изучения оставались религиозные тексты). Хладениус «ставит вопросы о статусе особой герменевтической логики и о возникновении предпосылок для оформления особого раздела логического знания, …в котором логические системы создаются вновь для решения конкретных герменевтических проблем»[5]. В первой пол. 19 в. Профессор Берлинского университета Фридрих Карл фон Савиньи добился немалых побед в изучении вопросов светской герменевтики. Таким образом Савиньи смог коснуться главных позиций исторической философии 18 века. Деятельность философа Ф. Шлейермахера связывают с разработками новой эпохи. Он хотел воплотить в жизнь универсальную герменевтику, правила которой применялись бы и в филологии, юриспруденции и теологии. Хотя Шлейермахер при жизни и не создал полную «Герменевтику», ее собрали его ученики, по лекциям и записям самого философа. Последующие исследования на протяжении 19-20 в. Связывают с такими учёными как Г.Шпет, Г.Липпс, Г.Миша и с проблемами поднятыми Шлейермахером.

В теории Г.Г. Шпета и герменевтических идеях Миша и Липпса отмечаются схожесть важных штрихов герменевтической логики: «(её концептуальный, динамичный характер, синтез слова и понятия, принятие однозначности интерпретации) при значительном расхождении как в их обосновании (чёткий рационализм Шпета, субъективно-экзистенциальный подход Г. Липпса и опора на «философию жизни» у Г. Миша), так и в общей направленности герменевтик (у Шпета предметом герменевтики является социальная сфера, расширяемая им до размеров действительности вообще; у Липпса – субъективный экзистенциальный опыт; у Миша – «жизнь» как первичное, всеобъемлющее переживание)»[8]. Опровергается и осуждается важная функция родовидовых понятий. Но доказательства данных итоговых результатов обнаруживает значительные расхождения. Логика Шпета основывается на рациональных мотивах феноменологии. Его герменевтика направляется на социальное. Г. Липпс создаёт свою логику на экзистенциальном фундаменте. При этом экзистенция толкуется как личная экзистенция. Поэтому данная трактовка, соотношение и т.п. показывает довольно предвзято. Но такое усилие построить логику (с необходимой объективностью) на личной основе душевного разногласия. В исследованиях Г.Миша показывает основное увеличение логического в до рациональную отрасль данной «жизни», где, не преобразуют, а скидывают

формальную логику. Самобытность Шпета выступает в рационализме его структуры, обращённости к социальному. Цель концепций русского философа кардинально отличается от концепций его западных коллег. Из-за схожести общих штрихов наблюдений герменевтической логики демонстрирует важность этого исследования и нужность разбора данных исследований. Существование доказательств наблюдения в западной философии по данному вопросу отмечает безусловную современность и эффективность этой тенденции. Исследования показали большое количество похожих граней данных тем. В любом направлении герменевтическая логика становится интерпретационной логикой.

Литература:

1. Варыгин Д.В.: «Проблема понимания в современной герменевтике» [Текст] /Российский гуманитарный журнал. 2012. Т. 1. №1, М. 2012 . (1)

2. Васюк А. В. «Зарождение и развитие герменевтических идей как условие возникновения юридической герменевтики в России» [Текст] // Вестник Пермского университета Выпуск 2 (8), Пермь, 2010. [Электронный ресурс]. URL:(http://www.jurvestnik.psu.ru/index.php/ru/-28-2010/5-2010-12-01-13-31-58/-2-8-2010/48-zarozhdenie-i-razvitie-germenevticheskix-idej-kak-uslovie-vozniknoveniya-yuridicheskoj-germenevtiki-v-rossii) (данные соответствуют: 10.05.2019)

3. Габитова Р.М. Философия немецкого романтизма [Текст]. М.: Наука, 1989. 168 с.

4. Гижа А. Интерпретация и смысл (структура понимания гуманитарного текста) [Текст]: Монография. Харьков, 2005. 404 с.

5. Крусс В.И. Юридическая герменевтика: актуальные проблемы юридической науки. [Текст] Н. Новгород, 1999. 248 с.

6. Кузнецов В.Г. Логика гуманитарного познания. [Текст] // Философия и общество. 2009. № 4. С.22–63.

7. Писаревский А.Е. Юридическая герменевтика: Социально-философская методология интерпретации и толкования правовых норм [Текст]: дис. … канд. Филос. Наук. Краснодар, 2004. 194 с.

8. Терехов В.В. «Герменевтическая логика Г. Г. Шпета» [Текст] //Ученые записки Орловского государственного университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки, Орлов, 2011 г.

Qermenevtika humanitar elmlərin metodologiyası kimi
Xülasə

Məqalədə qermenevtika elminin yaranması və inkişafı haqda bəhs olunur. Qermenevtika elm olaraq yarandığı gündən bu günə kimi çox dəyişmişdir. O metod haqda elmdən varlıq haqda elmə gədər dəyişərək inkişaf yolu keçmişdir.

Hermeneutics as a methodology of the humanities
Summary

This article shows the historical and philosophical development and the formation of hermeneutics as a science. In the process of historical development, hermeneutics've changed a lot: from the doctrine of the method to the doctrine of being.

Рецензент: проф.Е.В.Абрамовских

Yaqubova Cahidə Etibar qızı
Azərbaycan, Bakı şəhəri
ccahide@bk.ru

NƏBİ XƏZRİNİN "SALATIN" POEMASINDA FOLKLOR ƏNƏNƏLƏRİ

Açar sözlər: *Nəbi Xəzri, müqayisə, folklor ənənələri, qəhrəmanlıq, Burla xatun, Humay quşu*
Key words: *Nabi Khazri, comparison, folklore tradition, heroism, Burla khatun, Humay bird*
Ключевые слова: *Наби Хазри, сравнение, фольклорные традиции, героизм, Бурла Хатун, Жар-птица*

GİRİŞ

Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli ustad sənətkarı Nəbi Xəzrinin ədəbiyyat aləminin zənginləşməsində, müasir şairlərimizin kamilləşməsində rolu böyükdür. Yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatına müraciət etsə də, müasir folklorşünaslığa uyğunlaşdırmışdır. Şair tarixi əsər yazarkən hadisəni, dövrün ruhunu dolğun şəkildə təsvir etməyi özü üçün məqsəd qoyur. Hər bir vətəndaş kimi ölkədə baş verən narahatlıqlar, çaxnaşmalar onu da düşündürür. Həsrət, iztirab, gerçəklər olduğu kimi əks edilir. Folklor qaynaqlarından yetəri qədər istifadə edərək yazılan "Salatın" poeması real həyat hadisələri əsasında qələmə alınıb. Baş qəhrəman Azərbaycanın şəhid jurnalist qadını Salatın Əsgərovaya həsr olunub.

MİLLİ DƏYƏRLƏR, VƏTƏN SEVGİSİ VƏ REALLIQ

Nəbi Xəzri Salatın Əsgərova ilə təsadüfən bir qonaqlıqda tanış olur. Jurnalist şairə şeirlərini çox sevdiyini, hətta əzbər bildiyini söyləməsi şairi daha da ruhlandırır və sevindirir. Qarabağa yollanarkən düşmən tərəfindən Salatının öldürülməsi bütün Azərbaycanı yasa boğur. Hər bir vətəndaş kimi şair Nəbi Xəzrini də ölüm xəbəri məyus edir. Haqqında poema yazaraq xalqının dərdinə şərik olur, həm də şəhidimizin timsalında vətənpərvərlik hissləri aşılayır. Beləliklə, şair jurnalistin faciəvi həyatını qələmə alaraq dastan yaradır, ədəbiyyat aləmində əbədiləşdirir. Salatın Azərbaycanda baş verən dəhşətləri öz müxbir qələmi ilə xalqına çatdırır. Valideynləri, yaxınları, dostları mübarizənin qızğın bir zamanında Qarabağa yollanmasına etiraz edirlər, fikrindən döndərmək üçün çalışırlar. Hər şeyə rəğmən jurnalist fikrindən dönmür. Nəbi Xəzrinin poemanın "Yaralı Dağlar" şeirində qədim musiqi alətimizə olan sevgisi, dəyəri görülür. Qəhrəmanın qətlə yetirilməsinə nəinki xalq hətta onun ölümünə şahid olan təbiət, dağlar, güllər, çiçəklər, meşələr fəryad edir. Meşələrin yaşıllığı solur, güllər, çiçəklər qana boyanır. Şair deyir ki, əgər o "aşıq" olsaydı, əlinə sazı alardı, dağlar fəryadını sazla deyərdi: "Mən aşıq olsaydım, saz götürərdim, Dağlar fəryadını sazla deyərdim". Saz muğam ilə yanaşı Azərbaycan xalq mədəniyyəti ilə bağlıdır. Aşıq və saz ayrılmaz bir tərkibdirlər. Qədim musiqi aləti ilə aşıqlar şeirlər, dastanlar oxuyardılar. Salatın həm jurnalist, həm də övladına bağlı anadır. Müxbir xarakterinə, əməlinə görə "humay quşu" adlandırılır. Humay quşu türk mifologiyasına məxsus inancdır. O, yaxşılıqlar edir, ətrafına işıq saçır, uşaqları pisliklərdən qoruyur. Ana tanrı, ilahə kimi qəbul edilən "humay quşu" xoşbəxtliyin, səadətin rəmzidir. Məhz Salatın da "Ana Tanrı" kimi vətəni qorumaq üçün əlindən gələni edir, varlığı ilə günəş kimi parlayır. Nəbi Xəzri qəhrəmanlıq dastanına müraciət edir, poemanı "Dədə - Qorqud" dastanıyla yanaşı tutur. Çünki poemada mərdlik göstərən, qorxmadan həyatını təhlükəyə atan insan surəti var. Dədə Qorqud uzun illərin, əsrlərin keçməsinə baxmayaraq dəhşətli qətli eşidərək uzaqlardan gəlir. Şair bu nəticəyə gəlir ki, igidlərə bəzən şəhid olmaq yaraşır. Onlar Tanrı qatında ən yüksək zirvədə dayanırlar. "Dədə-Qorqud" dastanının sevilən qadın obrazı Burla Xatınla Salatın eyniləşdirilir. Burla Xatın Qazan xanın yoldaşı, Uruzun anası, Bayandır xanın isə qızıdır. "Salur Qazanın evinin yağmalandığı boy" - da o, əsir götürülür. Ailəsini, namusunu qorumaq üçün oğlu Uruzun öldürülməsinə razı olur. Döyüş zamanı ağır yaralanmış Qazanı müdafiə etmək üçün qılınc - qalxanla vuruşur. "Dədə - Qorqud" dastanının qadın qəhrəmanı Burla Xatın obrazında gördüyümüz qəhrəmanlığı, qorxmazlığı, sədaqəti eyni ilə Salatında görə bilirik. O da vətəni, doğma eli üçün ölümə hazırdır və düşünmədən qızğın döyüşlərin olduğu yerə gedir: "O gəldi dünyaya Salatın kimi, Burla Xatın kimi getdi dünyadan."

Mövcud ciddi dəyişikliklər jurnalistin xarakterinə təsir göstərir. Onun xarakteri, insani düşüncələri ciddi vəziyyətlərdə daha kəskin biruzə verir. Azərbaycanın şəhid verməsi, qanlı döyüşlər, torpaqlarımızın işğal edilmə istəyi Salatının qəlbində "Azadlıq yanğısı"-nı alovlandırır. Vətən uğrunda mübarizə, özünü fəda qədim zamanlardan igidlərimizin qanında olmuşdur. Oğuz igidlərimiz,

qadınlarımız eli, obası, torpaqları üçün canlarından keçməyə hazır idilər. Şəhid gənclərimiz, Salatın Əsgərova həmən igidlərimizin davamçısıdır. Jurnalistin anası qızının ölümü ilə barışmayıb dialoqa girdiyi cansız surətlərdən biri "çinar"dır. İnanclara görə çinar vətən sevgisiylə sıx bağlıdır. Onun ömrü min illərdir, Nizami Gəncəvinin yaşı qədərdir. Salatın ilə çinar ağacını birləşdirən ortaq məqam doğma yurda, vətənə olan məhəbbətdir. Qəhrəmanın çinar ağacını xoşlaması səbəbi doğma elə sevgidir. Buna görə də ana məzar yanındakı çinar ağacından xahiş edir ki, tez pöhrələnib məzarın üzərinə kölgə salsın. Nəbi Xəzri çinarı, humay quşunu, torpağı tərənnüm etsə də, onların mərkəzində insan övladı yəni, Salatın obrazı dayanır. Bu nəticəyə gəlmək olur ki, "Salatın" poemasında humanizm ön planda verilir. Xeyir və Şərin mübarizəsi qədim dövrlərdən bugünə kimi olmuşdur və həmişə xeyirin qələbə çalacağına inanılmışdır. Poemanın "Dədə Qorqudun səsini eşitdim" şeirində "Avesta" adlı əski ədəbi abidəsinə xas müəyyən xüsusiyyətlərlə qarşılaşılır. Zərdüşt dinində Hörmüz və Əhrimən arasında mübarizə gedir. Bu mübarizə Xeyir və Şər Allahı arasındadır. Əsərdə düşmənin etdikləri, qara əməlləri Əhrimənin yəni, Şər Allahının əməlləriylə eynidir. Əhrimənin dənizdən dənizə əldə etmə xəyalı vardır. Ermənilər də özgə torpaqlarını işğal edərək ərazisini böyütmək arzusuyla cinayətlər törədir. Müəllif torpaq iştahası, qan hərisliyinin ən böyük cinayət olduğunu vurğulayır, lakin düşmən istəyinə çatmaq üçün hər cür vəhşiliklər törədir. Nəbi Xəzri insanların, hadisələrin zahiri konfliktlərindən deyil, onların mənəvi aləmindən və daxili aləmindən cəsarətlə danışan ustad sənətkardır. Baş qəhrəmanının yaşadığı zaman, mənsub olduğu ölkə onun xarakterinin formalaşmasında mühüm təsiri olmuşdur. Salatın mərdliyi, qorxmaz iradəsi ilə Azərbaycanın tarixi qəhrəmanlarını - Burla Xatını, Həcəri, Tomrisi xatırladır. Ölüm hər an izləsə də, bu onu qətiyyən qorxutmurdu. Qəhrəmanı döyüş bölgəsinə getməyə məcbur edən qüvvə olmasa da, onu ora aparan vətən sevgisi idi. Müharibə mövzulu bir əsər yazmaq çox çətin olduğu üçün hər kəs yetərincə bunun üstəsindən gələ bilmir. Lakin şair sanki hadisələri görürmüş kimi canlı şəkildə təsvir edib. Müəllif poeziya janrını seçməsə idi, bəlkə də poema bu qədər uğurlu alınmazdı. Klassik ənənələrə, folklora müraciət olunsa da, şair ənənələrin əsiri olmamış, öz xüsusi bacarıqlarından istifadə edərək müasir formada qələmə almışdır. Əsər məzmun və məna dolğunluğuna görə poeziya aləmində öz yerini tutmuşdur.

NƏTİCƏ

Salatın son dərəcə xeyirxah, səmimi insan olmuşdur. Müəllif qəhrəmanın davranış və əməllərini canlı lövhələrlə verir. Düşmənin özbaşınalığı, xəbisliyi real boyalarla təsvir olunub. Nəbi Xəzri folklor ənənələrimizə sadiq qalaraq, jurnalistin nə səbəbə bu qədər cəsarətli, mübariz, qorxmaz olduğunu izah edir. Əcdadlarımızdan bəri gələn vətən sevgisi qəhrəmanı müharibənin qızğın zamanında narahat edir. Faciəli ölümü Azərbaycanı yasa boğsa da, vətən mərd qadın şəhidi ilə qürur duyur. Xalqı mənəvi, həm də cismən yaralayan düşmən tənqid edilir. Tarixi həqiqətlər real həyat hadisələri ilə uyğundur. Görkəmli şairimiz folklor ənənələrini əsərin məzmununa və kompozisiyasına əsasən seçərək istifadə edir.

Ədəbiyyat:

1. Nəbi Xəzri. "Salatın Rekviyem", 1991, Bakı.
2. "Başını uca tut, Azərbaycan! Xalq şairi Nəbi Xəzrinin "Salatın" rekviyemini oxuyarkən", "Bakı qəzeti", N-120(10196), 1991.
3. E.Qaliboğlu. "Qarabağ mövzusu bədii ədəbiyyatda", Kaspi.az, 2016.
4. Vüqar Əsgərov. "Azərbaycan Milli Qəhrəmanları", Bakı, 2005.
5. Vətənpərvərlik tərbiyəsi ümummilli xilas yolumuzdur, Bakı, 2016.
6. Aqil Cəfərov. "Nəbi Xəzrinin poetik dili", Elm və təhsil, 2012.
7. Fəridə Səfiyeva. "Nəbi Xəzrinin yaradıcılığında fərdi üslub və poetika problemləri", Bakı, 2009.
8. Əflatun Baxşəliyev. "Nəbi Xəzrinin yaradıcılıq yolu", Bakı-Sabah, 2014.

The proof of the attachment to the folklore tradition in Nabi Khazri's "Salatin" poem

Summary

A prominent Azerbaijani poet Nabi Khazri's "Salatin"poem is dedicated to the heroic life of journalist Salatin Askerova. The poem stems from the folklore traditions in artist aesthetics. We see, the symbolic images that are widespread in our folklore.For example: Humay bird,the plane tree. The author also addresses the motives and images of the Dede Korgud epic in his work. He resembles his hero to Burla

khatun who is one of the heroes of our ancient epic. These are the features that unite them, such as: courage, bravery and resilience.

Фольклорные традиции в поэме Наби Хазри «Салатын»

Резюме

Поэма видного азербайджанского поэта Наби Хазри «Салатын» посвящена героическому жизненному пути журналиста Салатын Аскеровой. В поэтико-эстетическом плане поэма близка к национальному фольклору. Традиционные фольклорные символы нашли в ней свое поэтическое воплощение. Среди них можно выделить образ Жар-птицы, образ дерева чинар и т.д. Автор обращается также к древнему дастану «Книга Деда моего Горгуда». Н.Хазри сравнивает свою героиню с героиней дастана Бурла Хатун. Их сближают такие черты как непокорность, смелость и т.д.

Rəyçi: f.e.d. Ş.Cəlilova

SOSİOLOGIYA SOSIOLOGY СОЦИОЛОГИЯ

Nofal Charkazzade
İstanbul Aydın University
Nofal.Charkazzade@cpccom.az

THE LEVEL OF OCCUPATİONAL HEALTH AND SAFETY AFFECTİNG THE MOTİVATİON OF MANAGERS

Key words: *Occupational Health and Safety, Work accident, Motivation, Manager, Expectations of managers, Motivation of managers.*
Açar sözlər: *İş Sağlamlığı və Təhlükəsizliyi, İş qəzası, Motivasiya, İdarəçi, İdarəçilərin gözləntiləri, İdarəçilərin motivasiyası*
Ключевые слова: *гигиена труда и техника безопасности, производственная травма, мотивация, менеджер, ожидания менеджеров, мотивация менеджеров.*

İNTRODUCTION

With its management performance, the manager is a visionary and strategic thinker who determines the direction that the business will go in. It is the key name for a company to survive, develop, grow and achieve sustainable success in the competitive environment. People in managerial positions have the opportunity to create an environment in which they will demonstrate their talents and skills and achieve success. Successful and stable organization is a great source of motivation for managers, but it is important to emphasize that they are the first to be held responsible for failure of the company. Managing the majority of the company's general operational lines is the job of the managers. In this context, the motivation of the manager affects the direct work and its decisions. With this study, the level of occupational health and safety of the neglected managers affected by the events, Occupational health and safety of the kind of responses and feedback will give the managers of the interview will try to explain the interview technique. In addition, it was determined by the employer to determine the quality of the health services provided to the employees, to contribute to the solution of the problems encountered and to contribute to the scientific knowledge and to influence the policies related to the health services to be given to the employees. Although there is considerable progress in occupational health and safety, shortcomings in occupational health and safety have been a major problem for many years. These problems sometimes cause major traumas in the studies. The first condition for helping such employees is to determine the extent to which they are affected by such incidents and to identify their problems is expected to be a good key for solutions..

2. AN OVERVİEW OF THE OCCUPATİONAL HEALTH AND SAFETY

2.1 Historical Development of Occupational Health and Safety

The Ontario Occupational Health and Safety Act (OHSA) was first modeled after the British Factory Act from the 17th century onwards. Ontario introduced the Factory Act of 1884, the first Occupational Health and Safety Act. This law was important because children and women proposed prohibitions on their business activities and proposed working time constraints for all studies. However, it was extremely uncertain in terms of definition and could not be fully implemented. This was a start, but in reality, the Factory Act of 1884 did little to protect the worker. Employers stated that they prefer the Law because it does not intend to limit production but makes production more secure. Occupational Health and Safety (OHS) has become an important issue in the last 30 years. The establishment of the Occupational Safety and Health Administration (OSHA) in 1970 suggests that safety at work is a fundamental expectation for all employees. In the first ages of industrialization, the health problems of the employees have been at a high level, then the security and health understanding has developed and this situation has been parallel with the developments in the working life (Güçlü M, 2007). The concept of occupational health and safety at work places the technical rules about the responsibilities brought to the employer in order to minimize or eliminate the problems faced by the workers at the time of the work (Demircioğlu M, 2002)

2.2 Objectives of Occupational Health and Safety

Every employee's safety and health is a high priority. Management is responsible for providing a safe working environment and providing employees with the necessary equipment to comply with standards and practices for doing business. Safety and health will be provided only by teamwork. Everyone should come

together to take reasonable measures to improve safety and health and ensure safe work. The work has the following obligations:

- Adhering to safe business practices in order to avoid damaging and harming themselves and others,
- take reasonable care to the health and safety of themselves and others,
- Comply with any decision made by health and safety management,
- Do not misuse or obstruct anything provided for health and safety,
- Immediately inform all accidents and incidents, no matter how insignificant,

The real purpose of the Occupational Health and Safety regulations is to ensure the prevention of work-related risks and accidents occurring in the workplace or in the workplace, and to ensure a safe and healthy work environment by minimizing non-preventing risks (Sayıntürk H, 2014).

2.3 The Importance of Occupational Health and Safety in terms of Social Partners

The necessity of human life always being valuable, not being measured by any material and maintaining it is considered one of the most important reasons of Occupational Health and Safety. Economic reasons are among the findings that reveal the importance of Occupational Health and Safety. Loss of productivity due to workers' casualties and the negative effects of workers on the workers caused by occupational accidents is the most invaluable value of machinery, facilities and vehicles, which are very expensive. The fact that such a situation has a negative impact on the economic situation of small companies, has a large negative impact on the economy (Tiryaki D, 2011). Work accidents occur during the workday of the worker or during work travel and return home from work or during work-related travel. In terms of technical and economic aspects of work accidents without discriminating raw materials, materials or any incidents that are harmful to the employee should be included in the laws as a result of external influence as a result of the employee's mental and physical damage is emphasized as the main factor (Akkök ve Ayşe, 1997).

3. Overview of Motivation Concepts

Motivation is the way people behave with their wishes in order to realize a purpose they have set out. Motivation is the movement of the person, the process of being affected and the process of encouraging him / her to create a work environment that can meet the needs of the work place and people. According to the idea of a highly productive motivation, managers need to inform their workers of a reward that accomplishes the request and makes them happy when they show their information and worship as they wish. If people do not have the willingness to work, if the desire to work within them is low, the ability to work very high can even say that they can be successful. Motivation is a collection of efforts to mobilize people without stopping for a determined purpose (birren, 2001). The motives are the driving force that tries to explain the cause of people's behavior and results in any behavior. When a person needs it, he / she will act in a certain way to realize these needs. This movement will be in the direction of a purpose or a desire to realize his need (Can, 1992).

4. An Overview of Motivation Theory

Different motivation theories have been developed and tried on employees to motivate the employees and contribute to the business. While some of the theories focus on the situation of the employee, some of them intensify their work on environmental factors. We can divide motivation theories into two basic groups according to their scope and application process. Content theories are the oldest theories of motivation. While they have a great impact on the practice and policy of the work environment, they are less accepted among the academic circles. According to its scope, the theories are: Maslow's hierarchy of needs, Alderfer's teRG theory, McClleil's three motive theory, and Herzberg's Motivational and Hygiene factors theory. According to processes, their theories are: Skinnr's theory of reinforcement, Victor Vroom's theory of expectation, Adam's equality theory and Locke's theory of goal setting..

5. The Effect of Occupational Health and Safety on the Motivation of Managers

Subject of the Study

The subject of this study, "Health is and the security level affect the motivation of the manager. Comprehensive answers to the questions discussed with the manager and were seeking a solution to the problem. If the managers and employees of the Occupational Health and Safety is what their requirements in terms of how well known, managers and employees can motivate in that very effectively. Because the research is determined by the reliable conditions and a safe working environment are factors that affect the motivation and desire to work in a positive direction.

The Purpose and Importance of the Study

Occupational Health and Safety, when it comes to blue-collar employees who first come to mind, we can say that the managers said a little more about this issue. As managers are key elements of the business, their Occupational Health and Motivations directly affect their work. In addition, determining the quality of health services provided to the employees by the employer, solving the problems encountered and being useful to the relevant scientific information, influencing the policies related to the health services given to the studies were determined as the aims of this research. Although there are noteworthy developments in Occupational Health and Safety, deficiencies have been seen as a big problem for years. These problems sometimes cause great traumas in employees. The first prerequisite to assisting such employees is to help them determine how they are affected by such incidents and to help resolve their problems.

THE METHODOLOGY OF RESEARCH

Our research is a qualitative research, which aims to increase the motivation of the managers in the field of Occupational Health and Safety in the workplace and to investigate the situations that distort them.

Working group

The study group consists of 17 managers. At the beginning, 20 managers were determined, but 17 managers agreed. In our study, priority was given to executive working group. The main purpose here is to create a small example and to show the maximum diversity of people in this example.

The data belonging to the managers in the study group are given in Tablo.

The information of the managers in the workgroup is as follows:

Variables n=17

Variables n=17		f	%
Gender	Women Men	5 12	29,41 70,58
Education	Master Ph.D. Dr.	4 10 3	23,52 58,82 17,64
Term of office	1-10 10-15	7 10	41,17 58,82
Position	Lower level manager Senior Executive	4 13	23,52 76,47
Company location	District City	1 16	5,88 94,11
The status of firm	Holding Corporate company Public	6 4 7	35,29 23,52 41,17

Data Collection Tools

In our study, semi-structured interview technique was used as data collection method. This method is not as rigid as fully structured interviews, nor as flexible as unstructured interviews. Before preparing the interview questions, surveys were conducted about the research topic. The data were collected by interviewing with the managers we determined between March 1-20, 2019. Information about the time of the interview was given to the managers. On the basis of the interviews, it was requested to use the recorder to prevent data loss. However, in accordance with the request of the managers, the recorder was not used due to the negativity of the recording device. The answers of the managers about the interview were noted. An interview was prepared in which the participants could feel comfortable and peaceful. At the time of the interview, the managers were tried not to be affected by me when answering the questions. In order to increase the reliability of the research, the position is indicated. Then the data source is clearly defined..

Data analysis

Content analysis was given priority in our study. Data were analyzed as follows (Yıldırım ve Şimşek, 2008): Coding of data, determining the content of coded data, arrangement of codes and content, findings and their interpretation.

Groups were made according to the similarity of the statements of the managers. Each of the managers was given a code number (Y1, Y2, Y3..ve.s). When we digitized the data we obtained with the interview

technique, we saw that frequency and percentage conception emerged. The similarities in the answers given by the managers are grouped.

FİNDİNGS AND COMMENTS

The interview questions given to the managers at the time of the interview are as follows:

1. What is the role of top management in Occupational Health and Safety (OHS)?
2. What is the role of top management in your motivation?
3. What do you expect from top management about OHS issues?
4. What do you expect from top management about OHS issues?
5. What do you expect from your employees about OHS issues?
6. What are the main issues that senior management should consider?
7. What is a safe work environment and how should it be provided?
8. What is your OSH-level of impact as a manager yourself and your employees?
9. What does the award mean to you?

These are the categories created by the codes extracted from the answers given by the managers to these questions.

Managers expectations:

SN	**Managers' expectations** **Codes**	f
1	Supporting management (Y7,Y9,Y11,Y14,Y15)	5
2	Scope (Y1,Y4,Y5,Y8)	4
3	İnnovative management (Y2,Y3,Y6,Y12)	4
4	Conferment (Y10,Y13)	2
5	Scoring (Y16)	1
6	Help families (Y17)	1

(*Y Coded manager)

The interview questions given to the managers at the time of the interview are as follows:

1. What are the most important factors affecting your success?
2. What are your business goals?
3. What are your requirements for success?
4. What features would you like your employees to have in terms of OHS?
5. What features would you like your managers to have in terms of OHS?
6. What kind of security system would you create if you were authorized to create your own security system?
7. How do you turn OHS into an organizational culture? Moreover, can this occupational accident prevent occupational diseases?
8. Do strict rules on OHS lead to success?
9. Is strict regulation important in OHS?
10. What are the main requirements for a safe work environment?

These are the categories created by the codes extracted from the answers given by the managers to these questions.

Meeting the expectations in occupational health and safety

Meeting the expectations of managments

SN	**Meeting the expectations of managments** **Codes**	f
1	Reaching goals (Y2,Y5,Y6,Y10,Y11,Y17)	6
2	Motivational success (Y9,Y12,Y14,Y16)	4
3	Motivation (Y1,Y3,Y4,Y15)	4
4	Entrepreneurial spirit (Y13,Y8,Y17)	3
5	Responsibility (Y7)	1
6	Secure business environment (Y8)	1

(*Y Coded manager)

The interview questions given to the managers at the time of the interview are as follows:

1. What is the concept of motivation in your opinion?
2. What are the factors that increase your motivation?
3. What are the factors that reduce your motivation?
4. What is team spirit for you and how important is it?
5. What does sense of responsibility mean to you?
6. Are colleagues, work environment important?
7. What kind of lifestyle do you want in the future?
8. What can you do better or different at work?
9. Do you prefer to work with the team or alone?
10. In your opinion, what are the most difficult decisions to make?
11. What is your management style?
12. How do your workers identify you?
13. What are your contributions to the company's objectives?
14. How do you deal with pressure and stress at work?
15. How can you describe the business environment in which you can work most comfortably and more efficiently?

These are the categories created by the codes extracted from the answers given by the managers to these questions.

Unmet expectations of managers

The codes and responses of unmet expectations of managers

SN	**The codes and responses of unmet expectations of managers** **Codes**	f
1	Abrasion (Y1,Y2,Y4,Y5,Y9,Y11,Y14,Y15,Y16,Y17)	7
2	Low performans (Y2,Y3,Y8,Y12,Y15,Y16,Y17)	7
3	Confusion of trust (Y1,Y2,Y6,Y7,Y10,Y13)	6
4	Worsening of relations (Y4,Y8,Y12,Y13,Y17)	5
5	Carelessness (Y3,Y6,Y10,Y11)	4
6	Unwillingness (Y1,Y8,Y9,Y14)	4
7	Loss of faith (Y4,Y5,Y17)	3
8	Losing entrepreneurial spirit (Y3,Y10)	2
9	Dissatisfaction (Y4,Y12,)	2
10	İmpassivity (Y7,Y15)	2
11	Absurdity (Y16)	1
12	Fatigue (Y9)	1
13	Discontinuity (Y5)	1
14	Estrangement (Y12)	1
15	Evaluating bids (Y14)	1

(*Y Coded manager

CONCLUSİON AND SUGGESTİONS

In order for a company to be successful, it is necessary to have people who are compatible with it and its institution. The only requirement for all businesses to be successful is successful management and successful management. In order for the managers to be more successful, it is important that the institutions and organizations determine the needs and requests of the managers in advance and satisfy them sufficiently, and create a business environment that will help them realize their expectations. For this purpose, managers should be trained in Occupational Health and Safety. It is also evident from this study that managers and employees work safer and more carefully in the environment where they feel themselves and feel valuable, effectively reduce the work accident rates and consequently contribute greatly to the success and efficiency of the organization. The manager has a great influence on the employee. A manager with low motivation cannot give the necessary importance and support to his employees in providing a healthy, safe and

successful business environment. In the balance of this thesis, there are conditions under which managers may be motivated by motivation. The existence of an appropriate management system will accelerate the positive motivated managers to achieve their goals and hence the motivation of managers. The opportunity to work towards the goals will increase the motivation of the managers as they have a positive impact on their desire to reach their personal goals. As a result, if the success of my manager depends on the performance of its employees, the performance of employees depends on their motivation. The high motivation of the employees is due to the manager. According to the research findings, it is necessary to determine the expectations of the managers and to meet these expectations first of all in order to be successful. In the results section, it is desirable that the research results and findings obtained with the important points of our study can contribute to the studies that can be done in the same scope.

Literature:

1. Akkök, Ayşe, İş Kazalarının Maliyeti ve İş Güvenliği, MPM Yayınları, No:204, Ankara, 1997, s.26.
2. Can, Halil, Organizasyon ve Yönetim . Adım Yayıncılık,İkinci Baskı :Ankara, 1992.
3. Eren, Erol, Yönetim Ve Organizasyon . Beta Basım Yayım Dağıtım :İstanbul, 2001.
4. Demircioğlu M, Centel T,İş Hukuku, Sekizci Bası,BETA Basın Yay., İstanbul, 2002.
5. Güçlü M, OHSAS 18001 Yönetim Sistemleri Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi / Sosyal Bilimleri Enstitüsü / Çalışma Ekonomisi Anabilim Dalı, 2007, s. 8-9.
6. SayınTürk H, İş Sağlığı ve Güvenliği Yükümlülüklerine Aykırı Davranan İşveren Karşısında İşçilerin Hakları Yüksek Lisans Tezi, Çankaya Üniversitesi / Sosyal Bilimleri Enstitüsü / Özel Hukuk Anabilim Dalı, 2014, s.11.
7. Tiryaki D, İş Sağlığı ve İş Güvenliğindeki Gelişmeler: Altınova Tersaneleri Çalışanlarının Farkındalıklarının Değerlendirilmesi Yüksek Lisans Tezi, Yalova Üniversitesi / Sosyal Bilimleri Enstitüsü / Çalışma Ekonomisi ve Endüstrim İlişkileri Anabilim Dalı, 2011, s. 15.
8. Yıldırım, A. ve Şimşek H., Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. Seçkin Yayıncılık. Ankara, 2008.

İş Sağlamlığı və Təhlükəsizliyinin İdarəçilərin Motivasiyalarına Təsir Dərəcəsi

Xülasə

İş Sağlamlığı, Təhlükəsizliyi və Motivasiya sadəcə çalışanları deyil, idarəçiləri də yaxından maraqlandıran bir anlayışdı.Təşkilatların səmərəliliyi və uğuru çalışanlardan çox, idarəçilərin fəaliyyətinə və uğuruna da bağlıdır. İdarəçilər sağlam və güvənli bir mühitdə daha xoşbəxt və uğurlu ola bilirlər. Bu çalışmanın əsas məqsədi iş mühitində idarəçilərin İş sağlamlığı və Təhlükəsizliyi motivasiyalarına müsbət və mənfi yöndə təsir edən faktorları, yönəldilən suallarla onların motivasiyalarına hansı səviyyədə təsir etdiyini ifadə etməkdir. İş sağlamlığı və Təhlükəsizliyi tərəfdən motivasiya edilməyən idarəçilərin iş yerində məhsuldarlığına əhəmiyyətli bir qatqı təmin etməsi gözlənilə bilməz. Bu çalışmayla İş Sağlamlığı və Təhlükəsizliyi ilə əlaqəli idarəçilərin yaşadıqları hadisələrdən təsirlənmələrini açıqlamağa çalışılacaq.

Влияние гигиены труда и техники безопасности на мотивацию менеджеров

Резюме

Гигиена труда, безопасность и мотивация - это концепция, которая касается не только сотрудников, но и менеджеров. Эффективность и успех учреждений зависят от эффективности и успеха менеджеров, а не сотрудников. Менеджеры могут быть счастливее и успешнее в здоровой и безопасной обстановке. Основной целью данного исследования является определение факторов, которые положительно и отрицательно влияют на мотивацию факторов гигиены труда и техники безопасности в деловой среде. Нельзя ожидать, что руководители, которые не мотивированы гигиеной и безопасностью труда, внесут значительный вклад в рабочие места и производительность. В этом исследовании уровень влияния менеджеров, имеющих опыт в области гигиены и безопасности труда, будет объясняться с помощью техники интервью.

Aida Budagova
Istanbul Aydın University

THE EFFECT OF WORKER UNIONS ON WORK RELATIONS IN AZERBAIJAN

Keywords: *Trade Union, Labor Union, Labor relations, Republic of Azerbaijan*
Açar sözlər: *ittifaqlar, həmkarlar inttifaqı, işçi münasibətləri, Azərbaycan Respublikası*
Ключевые слова: *союзы, профсоюзы, рабочие отношения, Азербайджанская Республика*

INTRODUCTION

The nineteenth-century industrial society was characterized by the emergence of social class and class relations in which workers acquired a common sense of identity and class structure in society. This awareness led employees to develop new institutions such as trade unions. Trade unions are one of the most important institutions of modern society, because industrial relations in modern societies require the instrumental role of trade unions. In addition to the modern system, there is a need for trade unions for the workers' movement and workers. However, the social roles of trade unions and awareness for trade unions vary in different societies and at different times. After the industrial revolution, workers needed an institution representing themselves to protect their rights and interests. This collective labor movement was crucial to the formation of working-class identity. In other words, union consciousness was the first step towards class consciousness (Kapani, 2000: 31).

In this article, the relationship between trade union awareness and labor relations in Azerbaijan has been researched and analyzed. In order to make such an analysis, the history, development and practices of workers' movements and trade unionism; political and ideological change both in Azerbaijan and beyond; structural problems of labor process, work organization, economic competition and productivity and globalization factor are taken into consideration in order to understand the formation of trade union awareness and worker identity and relations. By conducting this research, workers' perspectives form a basis parallel to theoretical discussions. The distinguishing feature of this article is to define the awareness and perceptions of workers in terms of trade union and worker identity by combining two groups of workers in the same context for comparison.

The decision to choose this subject as the subject of the thesis was made with the effect of two factors. First, there were allegations about the great collapse of trade unions in Azerbaijan. For years, pessimistic explanations were made in labor and trade union literature. Declining rates of membership in trade unions; democracy-related issues within trade unions, wealth of trade union leaders; minimum interest of workers in trade unions, changing political tendencies of workers, fragmentation within the working class; competition between workers and the hegemonic discourse of neoliberalism has been frequently mentioned in the last few years. (Mahirogullari, 2011: 2). The second factor is limited research on the trade unions of Azerbaijan. This study is thought to be a resource for researchers in the future.

There were some problems in the research part. Since the information about the formation and development of trade unions in Azerbaijan is limited, some difficulties were encountered in obtaining this information. Some historical documents have been lost due to the events in the country (the formation, dissolution of the Soviet Union, the emergence of the Republic of Azerbaijan, the Karabakh war). In addition, the confidential storage of certain documents has created difficulties in obtaining them. Some large companies have been reluctant to provide information about their businesses. Although the documents obtained from the Union of Azerbaijan Trade Unions do not fully cover the issue, these documents have helped us in the research process.

CONCEPT AND THEORIES OF LABOR RELATIONS

Labor relations are considered to be the work of relations between employers and workers in the workplace or between workers, organizations representing employers and workers, the government and other types of institutions in society as a whole (Dunlop, 1958: 124). In addition, labor relations include staff management, collective bargaining, labor law and social insurance systems in the field to promote win-win solutions for workforce problems, as well as to develop a fairness, efficiency and satisfactory relationship between the two parties. Therefore, as mentioned above, understanding all the sub-areas of business relations will provide us with insight into the real business world and how to solve problems in a world such as workplace disagreements between employers and trade unions, strikes and lockouts (Kaufman, 2006: 296).

Other terms such as “capital-labor relations”, “industrial relations”, “labor relations”, “labor relations” and “workplace relations” and “employee relations are used interchangeably (Kay, 1979: 12). But we can distinguish some. The more commonly used term “labor relations refers to an interdisciplinary issue derived from major disciplines such as economics, sociology, psychology, and law, which addresses very narrowly the negotiations between employers and trade unions, trade unions and conflicts.

Labor relations are generally country specific (Caulfield, 2004: 445). That is, labor relations are considered a system and tend to be different between countries. Therefore, understanding the labor relations system as well as the collective bargaining situation in each country will also help our understanding of the nature of the economy, industry, production methods, technological and socio-cultural dimension, as well as its background and development (Kuruvilla, 1994: 98). On the other hand, understanding external developments, economic expansion and other incentives and changes affecting each country also helps us better understand the business relations system in a given country. Therefore, labor relations and collective bargaining should not be overlooked.

Labor markets are seen by some as being totally competitive and others as perfectly competitive. Contracts can be open or implicit, economic, psychological or social. Moreover, these different conceptualizations of individuals, employers, states, markets, and contracts can be combined into four basic models of working relationship (egoist, unitarist, pluralist and critical employment relationships) (Budd et al., 2010: 52).

The relationship of egoist employment is closely related to the idea of neoclassical economy. It is assumed that the workers and employers who are parties to this relationship endeavor to maximize their interests. Accordingly, wage and leisure time, employers want profit maximization. Labor is seen as a commodity, no different from other factors of production. Workers should be supervised and motivated by economic incentives because they tend to be laid off. The role of the state is to ensure the functioning of the free market economy and to protect the right to property. Labor markets, on the other hand, are the executives of the employment relationship since wages, social rights and other working conditions are determined by the invisible hand of the labor market (Budd, 2010: 56).

The unitarist employment relationship model of the employment relationship tends to see workers as psychological rather than economic assets and is mostly related to information in the fields of industrial organizational psychology and human resource management. Rational decision-making is emphasized in favor of behavioral elements such as justice, social pressure and cognitive limitations. Limited economic interests are emphasized in favor of psychological interests. He stated that after the physiological and safety needs of his employees are met, they seek love, respect and personalization. Therefore, the literature in psychology on job motivation has focused on internal job rewards and other external rewards. Markets are seen as defective competitive and therefore not entirely determinative. Therefore, maximizing profits encourages employers to implement various strategies to achieve their organizational goals. Moreover, a key assumption is that employees and employers share the unity of all interests, so that the most common employer strategies are those that regulate the interests of employers and employees. In this context, the unitarist working relationship is seen as a long-term partnership between employees and employers with common interests. Profitability and other organizational objectives should be pursued along with job fulfillment, fair treatment and other internal aspirations of employees. Therefore, this model of the working relationship is the basis for contemporary human resource management, as well as creating policies that benefit employees and employers simultaneously (Budd, 2010: 57).

The pluralistic model of the working relationship rejects the egoistic model, in which employees are regarded only as commodities. In contrast, its employees are seen as both economic and psychological actors who have fundamental rights such as equity and the right to speak. The pluralist model also rejects the unitarist model and, instead, believes in the plurality of interests in working relations. In other words, it is thought that employees and employers have a combination of common and contradictory interests (Budd, 2010: 58). The pluralist employment relationship means that between these stakeholders, these sharing conditions are agreed-upon exchange between stakeholders affected by various elements of the environment, including in the states and markets that shape the bargaining power of each stakeholder (Budd et al., 2004: 198).

This critical model emphasizes sharp conflicts of interest and unequal power dynamics. In Marxist and related perspectives, employers see it as the owner and supervisor of a production system that generates higher levels of profit and incentives at the expense of workers' losses. The Marxist point of view suggests that the worker-employer conflict is an element of the unequal power relationship between capitalist and

working classes in society. In this respect, feminist views focus on unequal power relations between men and women, and critical racism perspectives focus on racism discrimination and control (Budd, 2010: 58).

Employees are among the most important resources of an organization and are called the most valuable assets. The quality and quantity of their work has a direct impact on the productivity of an organization. Therefore, maintaining healthy employee relationships in an organization is a prerequisite for growth and success for any organization. Organizations consist of employers and co-workers. In general, the employee is the person who has the labor of an employer who has the right to tell the worker what to do. In the UK, the Employment Rights Act (1996) defines an “employee as a person working under an employment contract; This is sometimes called a 'paid employment contract'.

UNION CONCEPT AND UNION TYPES

The term “union t derives from the Latin word “Syndic which means the ruler of cities and states. Beginning in the 19th century, the word syndicate describes a group of people who have been created to protect and defend the common interests of a particular group. In short, to define a definition, the grouping created to protect and develop the different rights and interests of employees and each other is called trade union. For the first time, union understanding was explained by Sidney and Beatrice Webb, the founders of Fabian School” as a continuous community of employees to develop and maintain working conditions ((Mahiroğulları, 2011: 2). Trade union, German “gewerkschaft, which means labor union instead of“union ”, is used in states such as England and Germany. Employees 'and employers' unions in these countries are described in various words. For example, in the UK, the trade union is referred to as the trade union, while the employer union is described as “employer’s union. In states such as France and Turkey per employee understanding of the trade union or employers bringing such an organization it is indicated (Tokol, 2000: 25-26).

II. After the end of World War II, the paradigm has changed for social policy, workers and trade unions. The new economic policies of Keynesianism and the “threat Soviet of the Soviet invasion strengthened the power of trade unionism in Europe. Great Depression and II. After World War II chaos, Keynesian economic policies were established, defending the distribution of wealth in favor of labor as a way out of stagnation. Wages of workers increased during this period and collective bargaining processes were implemented. In this regard, II. The post-World War era was the golden age of unionism. The union was the pioneer social institution that had significant political power as well as social power. During this period, the unions had a strong influence and control over the workers and socialist parties. The elections of the executive committee of these parties were under the influence of the union during this period. For example, this influence continued until the leadership of Tony Blair of the Labor Party in England in the 1990s. (Foner, 1972: 58).

A union is defined as workers' organizations whose main purpose is to regulate the relations between employees and employer or employer associations of one or more definitions (Trade Union and Labor Relations (Consolidation) Act 1992). Each provides a broad definition of a wide range of organizations with different commitments to the general principles and ideology of trade unionism. The formation of the trade union structure started as discussion groups formed as professional organizations with the following functions by negotiating for better wages, working hours and working conditions. Labor movement has emerged as a result of the difference between the power of employers and the weakness of individual employees (Wrigley, 2009: 78).

Trade Union Types by Scope

Many authors have tried to distinguish three or four different types of trade unions (Jackson 1983: 49). These were, first, the oldest craft unity, followed up to the model trade unionism of the nineteenth century. Second, the industrial union (business unionism), of which two types can be defined: one is the monopoly industry association, which organizes all workers in one sector, and the other is the only sector union, which does not organize all workers in one sector, but restricts their hiring in this sector. Third, the general unity: ideally open to all employees, regardless of industry, degree or geographical region. Fourthly, it is a professional association which differs from the craft association on the grounds that entry to the profession is based on academic qualifications. Jackson explained these trade union types as follows (Jackson, 1983: 50):

Craft unity: The oldest form of trade union was a type of craft in which having certain trade skills was the basis for organizing and could be identified by jobs that could be distinguished from others. For example, all carpenters belong to the “union of carpenters; plasterers belong to the “plasterer association. The tendency to form trade union unions has been the strongest in countries such as the Bahamas, Trinidad and Tobago, where skilled and educated workers want to develop trade unions for themselves. A number of craft

associations remain for a single craft, and since different regions of crafts face difficulties during modernization, they tend to be more crafts for economic survival.

Industrial associations: These unions include the ranks of all skilled and unskilled workers in a particular industry (railway, steel, etc.). They are often referred to as vertical organization because they involve a population of skilled or unskilled workers in a sector. Leading labor and industrial workers in the world are examples of this type. Like trade unions, industrial unions depend on changes in the economy. Some unions in areas such as sugar and oil and port labor suffered severely as a result of technological changes (Jackson, 1983: 50).

Professional and white-collar trade unions: professional or industrial-oriented units that belong to non-blue-collar workers, ie non-manual workers. It may have some qualifications as a professional association. For example, police, bank employees, teachers and so on. Although some professional organizations, such as the British Medical Association, do not consider themselves to be trade unions, they also perform trade union functions on behalf of their membership, as well as other activities such as research promotion and publication of professional journals. In Finland, AKAVA is a trade union for professional and administrative staff, a union for university, professional or higher education white-collar professionals. White-collar trade unions are among the most active and successful in the Caribbean. Most of these are public sector unions and, apart from periods of structural adjustment, members often benefit from financial security as they can pay union fees cut from a central source. There are still many white-collar workers in many areas of the Caribbean, especially in the unions that are not yet organized in the trade unions (Jackson, 1983: 50).

General union: A trade union with no restrictions on the categories of workers that can participate. In the UK, general unions include the GMB and TGWU. A good example in Australia is the Australian Labor Union. In some cases, trade unions move away from their main areas and become like general trade unions. For example, the British-based EETPU association has now merged with the AEU Engineering association and was initially the AEEU, a craft association. Many trade unions, starting as crafts or trade unions, have expanded to include other types of members and thus have become general unions.

Trade Union Types According to Qualifications of Members

Unions are divided into several groups according to the qualifications of their members. Trade unions involving physical workers are divided into groups such as trade unions involving intellectual workers. It is known that in the formation of trade unions, it is firstly spread among the people working their bodies by using arm forces. Among them, those with certain qualifications or professions have formed trade unions, and unqualified workers have turned to general or branch trade unionism over time. These workers, who use their bodies or hand labor in the industry, are called workers blue workers blue.

There was a time when trade unions and strikes were only known to Blue-collar workers in factories, mines, and railways. White-collar workers and professional people, such as doctors, engineers, lawyers, professors, senior executives and executive staff, thought it was worthy of their dignity to join trade unions, walk high streets and shout slogans. Today, this situation varies (Bell 1973: 123). Most of the unions are among professional, white employees, civil servants, senior managers and executives. Banks, Life Insurance Corporation, and many other organizations are organizing high-wage employees, which include Central Government and semi-government employees. Both blue- and white-collar workers are employees, but they have different status and different positions at different levels. (Gambling 1978: 211).

DEVELOPMENT PROCESS OF WORKER UNIONS IN AZERBAIJAN

Pre-Independence Period

Workers' unions started to emerge in Azerbaijan from the first years of the XIX century. The first union formed in Azerbaijan was established during the 1905-1907 bourgeois democratic revolution that emerged in Russia. In 1905, as in the different industrial zones of the Russian tsarism, the first trade union was established in Baku. For the first time in Azerbaijan, on October 17, 1905, the union of railway workers and servants was established in Baku. In 1905, political labor unions of engineers and technicians, doctors, teachers, lawyers emerged. In this process, bureau officials, city, mine workers, trade workers 'workers' trade unions were active (Mehdiyev, 2005: 48).

In the history of the Azerbaijan Union, the establishment of an alliance is considered an important stage. At the end of 1905, the Alliance Unity Bureau was established in Baku. This was an attempt to unite the unions that emerged during the 1905-1907 revolution. However, this step was extremely weak, and unions could not be achieved. However, the process of establishing trade unions continued in 1906. In January and February 1906, the union and ship repairer personnel of Baku City and regional offices started to work. In 1906, the Central Bureau of the Trade Unions Center was established to lead the Bolsheviks'

trade unions in Baku. During the 1905-1907 revolution, the Bolsheviks and the Mensheviks had difficulty in dealing with trade unions. The Bolsheviks thought that unions engaged in revolutionary activities (Arslan, 2001: 98).

Before 1991, the trade union movement in Azerbaijan had its own characteristics. Under the conditions of the Soviets, the organization of trade unions did not provide complete legalization that limited the possibilities for the growth of the members. After the fall of the autocracy, the trade union movement lasted only a few months under the capitalist economy. This period was characterized by the rapid growth of trade unions and their impact, including in the political sphere. The October Revolution marked the beginning of this particular stage, which some writers saw as the development of trade unions and the gradual disappearance of others. The unions made almost all talented employee's members. He gathered people from different backgrounds around him. Their organizational unity has reached a high level. At the same time, trade unions were actually subordinated to the ruling party and over the years they lost the ability to actively defend workers' interests (Geybullayev, 1994: 48).

The Soviet trade union model was completely different from traditional trade unionism. The tasks of the trade unions were very wide and varied. In a typical industrial organization, the union had 170 functions, from struggles to increase labor productivity to child summer holidays. Most importantly, it was the Soviet trade unions involved in the de facto defense of workers 'rights and workers' interests. Their protective function was to carry out worker protection and security measures together with the state and economic bodies, and mainly to control formal compliance with labor legislation by administrative and economic organizations. However, such activity was clearly not the main focus of efforts to resolve the tasks of production and redistribution of income. Theoretically, it was tried to be defended on the grounds that the means of production belong to the workers and therefore there is no other sector to protect the rights of these workers (Hacıyev, 2002: 89).

Post-Independence Period

The Azerbaijani unions are organizations that protect and express the economic, social, labor, legal and moral rights and interests of union members and the people of wage labor. The Azerbaijan Trade Union Confederation was established at the congress of the Azerbaijan trade unions held on February 5-6, 1993. On February 5, 1993, the Azerbaijani Trade Union Council gave its powers to the newly established confederation type AHIK (Azerbaijan Confederation of Hemcars' Alliance). With the establishment of this organization, the administrative-emirate methods of the trade unions were abolished and the powers of the trade unions in the agricultural sector were restored to them, entrepreneurship, innovation and participation in world trade unions were achieved.

As an integral part of the International Trade Unions Movement, AHIK (Azerbaijan Confederation of Hemars Alliance) is increasingly developing solidarity and cooperation with trade unions in foreign countries and joining international alliances. AHIK has already been proved to be a strong, active and innovative national union center. As a result, the Confederation is a member of the Board of the International Trade Unions Confederation (IPCC), which is the largest union organization in the world and participates in 328 unions - 176 million members from 162 countries. Thus, the AHIC III Congress was elected as the AHİK representative and vice president of the organization. 46 international organizations and international union unions have been established so far (Kymliçka, 1998: 100). Bilateral agreements have been signed with 10 foreign trade unions and cooperation agreements have been signed with International Labor and International Migration Organizations (Hacıyev, 2002: 89).

During the years of independence, the ICRC's international relations expanded, and the organization became a member of influential international organizations such as the International Labor Organization and the International Trade Union Confederation (Geybullayev, 1994: 89).

The President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev stated that it is important to increase the role of trade unions in society. The issuance of decrees and orders and the award of high government awards to workers in the field of trade unions have been suggested to be a manifestation of the constant attention and care of the president in this field. On the other hand, progressive changes in national legislation, including the Labor Law at that time, were thought to create new opportunities for trade union organizations to better protect workers' rights (Geybullayev, 1994: 90).

Azerbaijan's existing labor legislation, labor law and social legislation, which responds to market realities, provides only minimum level of social security and labor security, thus enabling employers and workers to establish contractual labor relations. In this context, the role of trade unions as a legitimate

representative of workers' interests increases significantly, both because it directly affects workers and because of negotiations between trade unions and employers (Bünyadov, 1994: 63).

Considering the objective of ensuring human rights and freedoms, the Azerbaijani state has given great importance to the protection of the economic and social interests of the trade unions of Azerbaijan citizens and the protection of workers' rights in modern times. The Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan, the Confederation of Trade Unions of Azerbaijan and the Confederation of National Entrepreneurs (Employer) Organizations of the Republic of Azerbaijan sign the General Collective Bargaining Agreement, which defines the position and joint activities of the country in the realization of the country's socio-economic policy (Cavadov, 1998: 38).

Trade unions are the only social structure in Azerbaijan that has hardly changed since the Soviet period. Changes in the labor market due to privatization, the rapid growth of the private sector, the spread of secondary (informal) employment, self-employment agreements, individual temporary contracts and an oral agreement did not affect the structures and functions of trade unions. A number of functions have changed, but this change has been caused by the disappearance of some of the old functions that are often transferred to the authority of the state; At the same time, new features never appeared. There is no union employment policy that reflects trends in the development of the labor market. The unions are still seeking a political solution. Regional committees and regional federations are reluctant to perceive the new, and this is seen as the reason for the privatization of the primary organizations of the economically most advanced enterprises. The regional organizations took very little attitudes to the experience of alternative trade unions. Rather, they tended to adapt to local government, which identified a niche called social partnership. In general, the picture that emerged in Soviet times is as follows: trade unions have now sought to gain their high status in the post-Soviet period after independence. Social partnerships and political lobbying endeavor to bring the credibility of both the union and the state to society by providing social services to the trade unions themselves. (Cavadov, 1998: 35).

Among other factors, integration processes will affect the modernization process of political systems, because it determines the state of the labor market relations, the development and realization of the labor force potential of workers, and the social stability. Regional unions need to develop strategies and tactics to reflect the changes brought about by European social integration. Trade unions have become particularly important for Azerbaijan, where the majority of workers and unemployed think that they are to some extent victimized by the new social and economic order and the country's integration into the global economy (Geybullayev, 1994: 89).

Currently, the Confederation of Trade Unions of Azerbaijan includes numerous trade union committees and federations covering economic, cultural, educational, health, public service and other fields of activity. The unions around the confederation are about 2 million. This shows that the Azerbaijani trade unions are the largest and the most organized social force. The Confederation of Trade Unions of Azerbaijan conducts consistent and regular actions on social partnerships, social security, labor protection and protection of labor rights (Kymlichka, 1998: 101).

As a result of liberal economic reforms, investment promotion and the implementation of targeted state programs in Azerbaijan, the country's economy has grown more than threefold in the last 10 years, unemployment and poverty have fallen by 5%, social and economic infrastructure has been recovered in the republic and population welfare has increased greatly. Since 2003, thousands of production plants have been established in Azerbaijan and 1.4 million new jobs have been created. Most of the newly created works belong to the private sector. Considering all these realities, it can be considered that the AHIK should take consistent and purposeful measures to improve working conditions, solve social problems and secure job rights of citizens participating in the working process. According to Geybullayev, the Confederation of Trade Unions should focus on cooperation with transnational corporations operating in Azerbaijan and examine and apply advanced international experiences in the organization of labor and social issues (Geybullayev, 1994: 91).

According to Bünyadov, in such a case, it is difficult to answer questions such as how to really protect the socio-economic rights of employees in front of a foreign employer and how to prevent negative situations in transnational corporations. The authorities of the country should take into consideration the opinions of the workers when dealing with trading contracts when doing business with international companies and should not be taken into consideration without participating in the social conditions of these contracts (Bünyadov, 1994: 63).

After the independence of the trade unions in Azerbaijan, important additions and amendments to the Labor Law, the Law on Administrative Offenses increased the reputation of the trade unions in the

institutions, created hundreds of new members, prevented thousands of workers from losing their jobs and also improved the work of the trade unions. It has caused a decrease in their dependence on employers (Efendiyev, 1998: 14).

CONCLUSION AND DISCUSSION

The labor market and organizational transformations have reshaped the underlying relationships. Work relationships include rights, obligations, expectations, and values that shape the interaction between employees and colleagues, between employees and employers, and between self-employed and customers. (Lowe et al., 1999: 25).

In the history of the Azerbaijan Union, the establishment of an alliance is considered an important stage. At the end of 1905, the Alliance Unity Bureau was established in Baku. This was an attempt to unite the unions that emerged during the 1905-1907 revolution. In 1910, coastal and coastal workers in Astara and fishing unions in the Lankaran accident were born. The activities of the more sophisticated and oppressive unions in the tsarist period expanded in the conditions of democracy that existed in the period of the Democratic Republic of Azerbaijan in the 1918-1920s. The formation of trade unions that brought national-minded people together at that time had gained momentum, but the fall of Azerbaijan under the Soviet empire did not allow these organizations to strengthen.

Most of the trade unions established in Azerbaijan during the 1905-1907 revolution were under the influence of the Bolsheviks. There was no unified headquarters for trade unions, the provisions of their lists generally complied with the program requirements of the Bolshevik Party. In addition to economic demands, trade unions also called for political content calls. The multinationals of the Baku Proletariat influenced the activities of the unions.

After gaining independence, the unions in Azerbaijan became involved in the process of transformation from totalitarian unions to democratic unions. In 1991, as well as Azerbaijan, which regained its independence, significant changes were made in the activities of trade unions in all areas of the country's life and the principles of democracy and promotion became widespread. On February 5, 1993, the Azerbaijan Trade Union Council gave its powers to the newly established confederation-type AHIK. With the establishment of this organization, the administrative-emirate methods of the trade unions were abolished and the powers of the trade unions in the agricultural sector were restored to them, entrepreneurship, innovation and participation in world trade unions were achieved.

In Azerbaijan, the union is an official workers' association that supports the common interests and the interests of its members. Employees join unions with the aim of improving working conditions, so unions have been formed from organization level to national level and international level.

Social, economic and industrial changes affect the power of trade unions in various ways. For example, the transition from manufacturing to the service industry has led to the employment of a large number of women, young and part-time, contractual and temporary workers who tend to disagree with trade unions. This led to a decrease in the rate of unionization and the power of unionization. Automation, which is one of the most important effects of social, economic and industrial changes, is also an important challenge that can affect the power of trade unions in many countries such as the former Azerbaijan. Globalization is another issue that affects the power of trade unions because privatization, deregulation, employment insecurity and low wages from globalization have led to the loss of trade unions. In addition, fluctuations in business cycles, inflation and unemployment rates play an impressive role in the power of trade unions in various countries of the world (Gevişli, 1990: 6).

Based on the findings, it can be concluded that trade union labor unions play an active role in maintaining the quality of life of employees. In fact, the security of workers' life seems to be an indispensable component of the functions of this union. However, they maintain good and harmonious working relationships.

Trade unions should provide added value to their members in the work they do. In addition to implementing security and improving working conditions, the union should try to give more importance to bringing new values to its members. Its membership should focus on education and training. The union provides training to members on labor rights and collective bargaining. Trade union density is the fundamental force of any union. High-intensity trade unions can put pressure on management levels and have a positive impact on the lives of employees. The analyzed data showed that after the independence, a union with a strong relationship with the workers of the Azerbaijani trade unions was more powerful in influencing the management and ultimately benefiting the workers. In addition, the Azerbaijani union should meet with workers to meet the needs and increase their voice in order to increase productivity. Union members are generally satisfied with the work carried out by the Republic of Azerbaijan.

Literature:

1. Budd J. ve Bhave D. (2010), The Employment Relationship. [09:48 9/7/2009 5298-Wilkinson-Ch04.tex] Job No: 5298 Wilkinson: The SAGE Handbook of Human Resource Management
2. Budd, J. W. (2008), Labor Relations: Striking a Balance, 2nd ed. Boston: McGraw-Hill/Irwin.
3. Caulfield, N. (2004), Labor relationsn Mexico: Historical legacies and some recent trends. Labor History, 45 (4), 445–467.
4. Dunlop, J. T. (1958), Industrial Relations System. NY: Henry Holt.
5. Foner, P.S. (1972), History of the Labor Movement in the United States.
6. Jackson, M.P. (1983), Industrial Relations. 2nd Ed reprint.Croom Helm London & Canberra.
7. Kapani, M. (2000), Politika Bilimine Giriş, 12. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara.
8. Kaufman, B.E. (2006), Industrial relations and labor institutionalism: A Century of boom and bust. Labor History, 47 (3): 295–318.
9. Kaufman, B.E. (1999), "Expanding the Behavioral Foundations of Labor Economics," Industrial and Labor Relations Review, 52(3): 361–92.
10. Kay, G. (1979), The Economic Theory of the Working Class, Macmillan, London.
11. Kuruvilla, S. (1994), National industrialization strategies and firm level IR/HR practices: Case studies in Malaysia and Philippines (CAHRS Working Paper #94-07). Ithaca, NY: Cornell University.
12. Kymliçka, W. (1998), Çok Kültürlü Yurttaşlık, Çev: Abdulla Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
13. Mahiroğulları, A. (2011), Dünyada ve Türkiye'de Sendikacılık, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa.
14. Mehdiyev, E. (2005), Azerbaycan İşçi Sendikalarının Tarihi, Bakü, Azer Neşriyatı.
15. Mehdiyev, R. (2005), Azerbaycan: Küreselleşme Döneminin Talepleri, Geçmişin Dersleri, Bugünün Gerçekleri ve Geleceğin Perspektifleri, Azerbaycan Neşriyatı, Bakü, 2005.
16. Mehdiyev, R. (2001), Azerbaycan 1991 2001, Nur Neşriyatı, Bakü, 2001.
17. Tokol, A. (2000), Sosyal Politika, 2.Baskı, Bursa: Vipaş A.Ş. Yayınları.
18. Thompson, E.P. (2004), İngiliz İşçi Sınıfının Oluşumu, Birikim Yayınları, Istanbul.
19. Veliyev, İ. (2005), Azerbaycan'ın Siyasi Partileri ve Toplumsal Örgütleri, Çağ Neşriyatı, Bakü.
20. Wrigley C. (2009), Trade unionists and the Labour Party in Britain: the bedrock of success. Revue Française de Civilisation Britanniqu. French Journal of British Studies

Azərbaycanda işçi münasibətlərinin Həmkarlar İttifaqlarının qurulmasında rolu

Xülasə

Həmkarlar ittifaqları müasir cəmiyyətin ən vacib təşkilatlardan biridir, çünki müasir cəmiyyətlərdə sənaye əlaqələri həmkarlar ittifaqlarının instrumental rolunu tələb edir. Bununla yanaşı həmkarlar ittifaqları cəmiyyətdə sosial rol oynayır. Həmkarlar ittifaqlarının məlumatlılıq səviyyəsi müxtəlif cəmiyyətlərdə və fərqli vaxtlarda dəyişir. Başqa sözlə, birlik şüuru sinif şüurunun inkişafına doğru ilk addım idi. Məqalədə Azərbaycanda həmkarlar ittifaqı maarifləndirmə və əmək münasibətləri arasındakı əlaqə araşdırılıb təhlil edilmişdir.

Роль профсоюзов в установление трудовых отношений в Азербайджане

Резюме

Профсоюзы являются одним из важнейших объединений современного общества, потому что в современных обществах промышленные связи требуют инструментальной роли профсоюзов. В то же время, они играют важную социальную роль. Их информированность различно в разных обществах и в различные времена. Это коллективное рабочее движение сыграло важную роль в формировании рабочего класса. Другими словами, сознание единства было первым шагом к классовому сознанию. В этом исследовании была исследована и проанализирована связь между профсоюзным образованием и трудовыми отношениями в Азербайджане.

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR INTERNATIONAL RELATIONS МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

Əsgərli Güllü Fərman qızı
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

TURİZMİN BEYNƏLXALQ ƏLAQƏLƏRDƏ ROLU

Açar sözlər: *turizm, səyahət, beynəlxalq turizm, iqtisadiyyat, gəlir, xidmət, ticarət*
Key words: *tourism, travel, international tourism, economy, income, service, trade*
Ключевые слова: *туризм, путешествия, международный туризм, экономика, доходы, услуги, торговля*

Beynəlxalq turizmin sürətli inkişafı və digər sahələrə təsirinin böyük olması beynəlxalq əməkdaşlığın, turizm təşkilatlarının yaranması və inkişafı prosesini sürətləndirmişdir. Turist xidmətləri, turist məhsullarının təşkilatçı, istehsalçıları hər il regional və beynəlxalq səviyyəli forum və konfranslarda bir araya gəlir, turizm sahəsindəki problemləri və inkişaf perspektivlərini müzakirə edirlər. Bu görüşlərdə iştirakçılar həm beynəlxalq səviyyədə, həm də regional səviyyədə turizmin inkişafı üçün toplanırlar.

Turizmlə bağlı rəsmi beynəlxalq münasibətlərinin yaranma tarixi 1908-ci il hesab edilir. Çünki 1908-ci ildə İspaniya, Fransa və Portuqaliya tərəfindən ilk turizm təşkilatı hesab olunan "Franko-İspano-Portuqaliya Turist Assosasiyası federasiyası" yaradılmışdır. İlk turizm təşkilatlarından bir digəri isə „Turizm Təbliğatının Beynəlxalq Rəsmi Təşkilatlar Birliyi" hesab olunur. Bu təşkilat I Dünya Müharibəsindən sonra turizm sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığa yaranan ehtiyacın nəticəsi olaraq yaradılmışdır.

Turizm sahəsində təşkilatlarda iki səviyyədə fəaliyyət göstərir: milli və beynəlxalq. Ölkənin turizm sahəsində inkişafı və onun beynəlxalq aləmdə təmsili öhdəliyi milli turizm təşkilatlarının payına düşür. Buna görə də beynəlxalq turizm əlqələrinin yaradılması prosesində əsas öhdəlik milli turizm təşkilatlarındadır. Ölkənin turizm sisteminin inkişafı və fəaliyyəti onlar tərəfindən tənzimlənir və turizm sisteminin inkişafında müstəsna rol oynayırlar. Bu təşkilatlar əsasən Turizm Nazirlikləri və onlarla əməkdaşlıq edən digər milli təşkilatlardır.

Milli turizm təşkilatlarının əsas öhdəlikləri:

- Milli və beynəlxalq səviyyədə turizm xidmətlərinin təşkili;
- Hökümətin turizm maraqlarını təmsil etmək;
- Turizmi inkişaf etdirmək və planlaşdırmaq;
- Turizm şirkətlərinin, təşkilatlarının tənzimlənməsi və nəzarətinin həyata keçirilməsi;
- Statistikanın, turizm tədqiqatlarının nəşri;
- Turizmin ölkə xaricində də inkişafına şərait yaratmaq;
- Daxili turizmin həvəsləndirilməsi;
- Gömrük, sərhəd prosedurlarının asanlaşdırılması;
- Turizm üzrə mütəxəssislərin yetişdirilməsi;
- Təbii şəraiti qorumaq;
- Mədəni, tarixi, təbii turist resurslarının qorunması və tanıdılması.

Beynəlxalq turizm sistemi uzun müddət ərzində formalaşıb. Beynəlxalq turist axının, ölkələr arasında ikitərəfli münasibətlərin formalaşması ilə beynəlxalq turist axının tənzimlənməsinin və yeni kütləvi təsirin beynəlxalq statusunun müəyyənləşdirilməsini tənzimləyən beynəlxalq təşkilatların yaradılmasına zərurət yaratdı.

1963 -cü ildə Romada keçirilən Beynəlxalq səyahət və turizm üzrə BMT konfransında "Rəsmi Turist Təşkilatlarının Beynəlxalq Birliyi"-in beynəlxalq turizm əlaqələrində əsas alət kimi qəbul edilməsinə qərar verildi. Bu təşkilat 1947 – ci ildə yaradılmışdı. Daha sonra təşkilatın adı dəyişdirilərək və nüfuz dairəsini genişləndirilərək "Ümumdünya Turizm Təşkilatı" oldu.

Ümumdünya Turizm Təşkilatı turizm sahəsində ən çox nüfuza sahib təşkilatdır. Onun 156 daimi üzvü vardır. 1975-ci ilin yanvar ayından etibarən fəaliyyət göstərir. Qəragahı Madrid şəhərində yerləşir. Ümümdünya Turizm Təşkilatının əsas məsuliyyəti davamlı və universal turizmin yaradılmasıdır. Ümumdünya Turizm Təşkilatına əsasən turizm iqtisadi inkişaf, daxili inkişaf, ətraf mühitin davamlılığında əsas rola malik sahələrdən biridir. Onun əsas öhdəliyi beynəlxalq münasibətlərin, iqitsadi inkişafın təmin edilməsi üçün turizmin inkişafı və genişləndirilməsi, sülh və inkişafdır.

ÜTT -dən başqa beynəlxalq turizm sahəsində çalışan bir sıra digər təşkilatlar da vardır: BMT, ÜST, ICAO, BƏT, PROON, UNESCO və s. Bu təşkilatlar BMT-in tərkibinə daxildirlər. Lakin ÜTT -in yaranması ilə bu təşkilatların turizm sahəsinə təsiri azalmışdır. ÜTT BMT ilə sıx əməkdaşlıq əlaqələrinə malikdir. Turizmin inkişafına təsir göstərən bir sıra regional təşkilatlar da mövcuddur. Bu təşkilatlar sırf turizm təşkilatı olmasalar da regiondakı turizm sisteminin inkişafında müstəsna rol oynayırlar. Bunlara misal olaraq, İqitisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatını, Avropa İttifaqını, Asiya İttifaqını, Amerika Ölkələri Təşkilatını, ASEANı, Avropa İnvestisiya Bankını, Asiya İnkişaf Bankını göstərə bilərik. Turizm sahəsində fəaliyyət göstərən bir sıra qeyri – dövlət təşkilatı da var.

Bunlar:

- Turagentliklər və turoperatorlar – WATA, UFTAA, ICTA, IATM, EUGNUTA;
- Nəqliyyat və qidalanma – HCIVA, IHA, CHA və.s – dir.

Bunların hamısını nəzərə aldıqda demək olar ki, beynəlxalq turizm ölkələrin arasında turizmin inkişafı, səhayətlərin edilməsi, bazarın tənzimlənməsi, idarə edilməsi istiqamətində beynəlxalq təşkilatlara və hüquqi bazaya malikdir. Turizm inkişaf tempinə görə digər sahərləi qabaqlayır. Turizm bazarının qloballaşması beynəlxalq iqtisadi münsaibələrə də müsbət təsirini göstərmişdir. Belə ki, yeni münasibətlərin formalaşmasına, dövlət və beynəlxalq səviyyədə strateji addımların aılması üçün yeni yanaşmaların yaransına təkan vermişdir.

Turizm beynəlxalq, mədəni, iqtisadi əlaqələrin inkişafında təkanverici qüvvələrdən biridir. Bu özünü xüsusilə qonşu ölkələr və regional səviyyədə göstərir, nəticədə sülh, təhlükəsizlik və sabit əlaqələrin qorunmasına dəstər verir. Turizm müasir dövrdə iqtisadi və siyasi sektorlar içərisində ən önəmlilərindən biridir və ölkələrin inkişafında, beynəlxalq əlaqələrində önəmli yer tutur. İqtisadiyyatını qarşılıqlı razılaşmalar, sövdələşmələr vasitəsilə inkişaf etdirmək istəyən ölkələrdə turizm müstəsna əhəmiyyətlidir. Turizm sahəsində iqtisadi münasibətlər, digər sahələrdən fərqli olaraq onun buraxdığı, və ya göstərdiyi xidmətin xarakterindən asılıdır. Turizm sahəsinin obyekti insanlar, subyekti isə turizm xidmətləridir. Turizm sahəsinin inkişafı insanların tələbat sisteminə və xarici vətəndaşların ölkə turizminə göstərdiyi maraqdan asılıdır.

Turizmin hər bir ölkədə ilkin şəraiti həmin ölkənin resurs potensialının strukturları ilə müəyyənləşir. Turizmin sahənsinin iqtisadi və sosial mahiyyəti onun strukturunun formalaşmasını və idarəetmə obyekti kimi məqsədli-resurs və proqnoz modelinin prinsiapal sxemi müəyyənləşdirir. Dünyanın bir çox ölkəsində olduğu kimi Azərbaycanda da hər il 27 sentyabr “Dünya Turizm günü” kimi qeyd olunur. Azərbaycanda bu gündə turizmin mövcud problemləri, onların həlli yolların müzakirəsi, turizmdə xidmətin səviyyəsinin artırılması və.s kimi mövzuların müzakirəsinin həyata keçirildiyi “Ümumrespublika Daxili Turizm Konfransları” da keçirilir. Bu tarix də həm də turizm şirkətlərinin, turizm xidməti göstərən obyektlərin işitarkı ilə Daxili Turizm Sərgisi də keçirilir.

Ölkənin turizm potensialının beynəlxalq səviyyədə tanınması məqsədilə ölkəyə gələn xarici turizm şirkətləri və kütləvi informasiya vasitələri üçün info-turlar təşkil olunur. Ən son Almaniya və Avstriyadan gələn nümayəndələr üçün belə turlar keçirilmişdir. Bundan əlavə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən turizm şirkəti üçün də Quba, Zaqatala, Lerik rayonlarına info-turlar keçirilmişdir. Bu turlarda məqsəd regionları xarici və yerli turizm bazarının iştirakçılarına tanıtmaq, fəaliyyətlərini genişləndirmələri üçün təkan verməkdir. Bu turların nəticəsində bir çox rayonda turizm şirkətləri ilə mehmanxanalar arasında əməkdaşlıq yaranmış və müqavilələr bağlanmışdır.

Son 5 il ərzində Azərbaycan Respublikası Moldova, Belarusiya, Qətər, Yunanıstan, Qazaxıstan, İordaniya, Fransa, Tacikistan, Misir, Litva hökümətləri ilə “Hökümətlərarası Sazişlər” çərçivəsində əmədaşlıq üçün sazişlər imzalamışdır. Halhazırda Azərbaycan Respublikası 26 ölkə ilə turizm sahəsində əməkdaşlıq sazişləri bağlanmışdır. Bu ölkələrə daxildir: Birləşmir Ərəb Əmirlikləri, Küveyt, Rusiya Federasiyası, Səudiyyə Ərəbistanı Krallığı, Avstriya Respublikası, Böyük Britaniya, İsrail, İran, Bəhreyn, Oman Sultanlığı, Macarıstan, Koreya, İsveçrə, Yaponiya, İndoneziya, Bruney Krallığı, Malayziya, San Marino, Mərakeş, Argentina, Meksika, Makedoniay, İsveç, Filippin, Kuba və Xorvatiya.

Azərbaycan, dünyanın ən böyük turizm Təşkilatı Ümumdünya Turizm Təşkilatının 2001- ci il sentyabr ayından üzvüdür. Azərbaycan ÜTT-in Baş Assambleyalarında, Avropa üzrə Komissiyasının iclaslarında, tədris kurslarında seminarlarda iştirak edir. 2002-ci ildə ÜTT tərəfindən ölkəmizə ekspert göndərilmişdir, ekspertlər turizm sahəsinin potensialını təhlil etmiş, hesabatlar hazırlamış və tövsiyyələr siyahısı hazırlamışdır. 2003 və 2007-ci illərdə Bakıda ÜTT tərəfindən mütəxəssislər, tələbələr üçün təşkil edilmiş seminarlar keçirilmişdir. Beynəxalq turizm təşkilatlarının həyata keçirdiyi tədbirlər turizmin beynəlxalq səviyyədə artmasına və bir çox ölkədə viza prosedurlarında sadələşməyə gətirib çıxarmışdır. Bu

səbəbdən də turizm sahəsini inkişaf etdirmək istəyən ölkə üçün beynəlxal təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat:

1. "Beynəlxalq Turizm Bazarı" – Rüfət Kasumov, Bakı 2012
2. Production and Services Catalogue 2015 – ICAO, Databases
3. World Tourism Organization "Tourism Highlights 2014"
4. The geography of Transport systems, Jean Paul Rodrigue, Third edition, 2013
5. Measuring Employment in the Tourism Industries, UNWTO Publications, 2013
6. Internaional organizations – www.tourism.gc.ca
7. World Tourism Organization – www2.unwto.org.

The role of tourism in international relations
Summary

Tourism is a complex area that includes a wide range of social, cultural, technical, ecological and economic aspects associated with leisure. Tourism has become a historical necessity for people as the level of people's lives increases and international economic relations become more comprehensive. As this process increases, lawfully special agencies serving this area are created and tourism products are formed. The need for new industries and services is growing.

Therefore, the development of tourism in accordance with the law is primarily aimed at the development of the tourism industry. International tourism, being a special area of Service, is related to the international movement or travel of people. This type of activity of people is a specific economic category inherent in international trade. This international travel section has its own unique role in the economy of many countries.

Роль туризма в международных отношениях
Резюме

Туризм - сложная сфера, охватывающая широкий спектр социальных, культурных, технических, экологических и экономических аспектов, связанных с организацией досуга. С ростом уровня жизни людей, обретением всестороннего характера в международных экономических отношениях, расширением обменных отношений туризм стал для людей исторической необходимостью. С увеличением этого процесса законодательно создаются специальные структуры, которые служат этой сфере, образуются туристические продукты. Растет потребность в новых отраслях промышленности и услугах. Поэтому развитие туризма, по сути, означает развитие индустрии туризма.

Туризм стал исторической необходимостью для людей, поскольку их жизненный уровень повышается, международные экономические отношения становятся более всесторонними, и обмены расширяются. По мере развития этого процесса будут созданы специальные органы для обслуживания этой области, и появятся туристические продукты. Потребность в новых отраслях и услугах растет. Поэтому развитие туризма, по сути, означает развитие индустрии туризма. Международный туризм, как особая сфера обслуживания, связан с международным движением или путешествием людей. Этот вид предпринимательской деятельности представляет собой особую экономическую категорию, характерную для международной торговли. Эта международная туристическая группа играет уникальную роль в экономике многих стран.

Rəyçi: dos. B.Ə.Bilalov

Qurbanzadə Fəxri Siyavuş oğlu
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyası
fexri.qurbanzade@gmail.com

ABXAZİYA MÜNAQİŞƏSİ

Açar sözlər: *Abxaziya, Gürcüstan, Rusiya, etnik konflikt*
Key words: *Abkhazia, Georgia, Russia, ethnic conflict*
Ключевые слова: *Абхазия, Грузия, Россия, этнический конфликт*

Münaqişələr dünyada qeyri-sabitliyin əsas faktorlarından biridir. Olduqca müxtəlif olan münaqişə tipləri arasında etnik və ərazi münaqişələri xüsusi yer tutur. Bu baxımdan Qafqaz regionu dünyanın ən qaynar nöqtələrindən biridir. Bu gün burada 50-dən artıq etnosun nümayəndələri yaşaşır. Bu etnik-ərazi münaqişələri polietnik region olan Cənubi Qafqaz üçün xüsusi təhlükə yaradır. Cənubi Qafqazda sabitliyin pozulmasının və millətlərarası gərginliyin artmasının əsas səbəblərindən biri də Abxaziya seperatizmidir.

Gürcüstan sərhədləri daxilində yerləşən Abxaziya Muxtar Respublikası Qara dəniz ilə Böyük Qafqaz sıra dağlarının arasında 8,6 min kv. km-lik bir əraziyə malikdir. Əhalisi təx. 250 min nəfərdir. Paytaxtı Suxumi şəhəridir. Abxaziya Qaqra, Qali, Qudauta, Qulpriş, Oxamçira və Suxumi olmaqla 6 rayondan ibarətdir. Şimalda Rusiya Federasiyasının Qaraçay-Çərkəz Respublikası, şərq və cənub-şərqdə Gürcüstan ilə həmsərhəddir. Əhalisinin 20%-i abxazlardan, digər qalanı isə gürcülər, rus, erməni və rumlardan ibarətdir. Abxaziyanın ərazisinin dağlıq olması səbəbindən bölgədə yaşayan əhali ətraf ölkələrdə baş verən hadisələrdən o qədər də təsirlənmir. Bu vəziyyət həmçinin abxazların öz adət- ənənələrini uzun müddət qorumağa imkan vermişdir.

Abxazlar Qara dəniz sahilində yaşayan ən qədim xalqlardan biridir. E.ə I minillikdə bölgənin şimalında abazinlər, cənubunda isə apsıllar məskunlaşmışlar. Bu gün abxazlar bu adı saxlayaraq özlərini apsua (abxazca abxaz deməkdir) adlandırmışlar. Roma imperatorluğunun I əsrdə bölgəni işğal etməsi ilə xristianlıq yayılmışdır. Abxaziya Qafqazda ən qədim xristian ortadoks ölkədir.

VIII əsrdə II Leon tərəfindən paytaxtı Kutaisi olan Abxaziya krallığı yaradılmışdır. Həmin dövrdə Abxaziya krallığının sərhədləri bugünkü Qərbi Gürcüstanı və şimal-qərbi Qafqazın böyük bir hissəsini əhatə etdirdi [8, səh 39]. XV əsrdə Osmanlıların Qara dəniz və Qafqaza hücumları nəticəsində abxazların əksəriyyəti islam dinini qəbul etdilər. Abxaziya 1575-1810-cu illərdə Osmanlı İmperiyasına aid muxtar bölgə olmuşdur.

1810-cu ildə imperator I Aleksandrın dövründə Abxaziya muxtar statusu ilə Rusiya imperatorluğuna qatıldı. 1864-cü ildə isə muxtar status ləğv edilərək tamamilə Rusiyanın tabeliyinə keçdi.

1917-ci ildə rus ordusunun Qafqazdan çəkilməsindən sonra Abxaziya 1918-1921-ci illərdə Gürcüstan Demokratik Respublikasının tərkibində qaldı. 31 mart 1921-ci ildə isə Abxaziya Sovet Sosialist Respublikası (ASSR) quruldu. 13 dekabr 1922-ci ildə ASSR və Gürcüstan öz aralarında birlik müqaviləsi imzalayaraq Zaqafqaziya SSRİ-nin tərkibinə bərabər status ilə qatıldılar. 1921, 1925-ci illərdə ASSR-in konstitusiyası qəbul edildi. 1931-ci ilə qədər Abxaziya Sovet Sosialist Respublikası olaraq qalan Abxaziyanın həmin ildə müstəqilliyi ləğv edilərək, Gürcüstanın daxilində muxtar respublika elan edildi. Bu tarixdən etibarən Abxaziyada təhsil, yer adları, abxaz əlifbası gürcüləşdirməyə məruz qalmağa başladı. Gürcüləşdirmə fəaliyyəti Lavrenti Berianın zamanında daha da artdı. Stalin kimi abxazlara qarşı siyasət aparan Beriyanın dövründə abxazların ölkədəki vəziyyəti daha da ağırlaşdı. Bu dövrdə abxazların malları müsadirə edilmiş, abxaz dilində təhsil, abxazca yazmaq, oxumaq qadağan olunmuş, abxaz dilindəki adlar və yerlər gürcü dilinə dəyişdirilmişdir. Bundan əlavə abxazlara qarşı köçürmə siyasəti həyata keçirilmiş və 1940-1950-ci illər arasında Abxaziyaya on minlərlə gürcü yerləşdirilmişdir. Bu siyasət nəticəsində Abxaziyada əhalinin tərkibi dəyişərək, gürcülər çoxluq təşkil edən qrupa, abxazlar isə öz bölgələrində azlığa çevrilmişdir. Əgər 1926-cı ildə iki xalq təxminən balanslaşdırılmış saya malik idisə, köçürülmə siyasəti nəticəsində 1989-cu ilin nəticələrinə görə gürcü əhalinin sayı dörd dəfə, rus əhalinin sayı isə altı dəfə artsa da, abxaz əhalinin sayı heç iki dəfə də artmamışdı. Abxazlara qarşı ana dilindən istifadə qadağası, partiya və dövlət idarəçiliyindən uzaqlaşdırma kimi siyasətlərdə həyata keçirilmişdir. Abxaz topoqrafiq adları gürcü adları ilə dəyişdirilmiş, Abxaziyanın paytaxtı Sokhum 1936-ci ildə gürcüləşdirilərək Suxumi adlandırılmışdır. Gürcüləşdirmə siyasətini tənqid edən bir çox abxaz elm adamları isə cəzalandırılmışdır.

SSRİ dövründə bütün Qafqazda olduğu kimi Abxaziyada da, seperatçı hərəkətlərin baş vermədiyi durğun bir dövr olmuşdur. Hər nə qədər Abxaziya Gürcüstan SSR-ə bağlı muxtar bir bölgə olsa da, nəticədə SSRİ tərkibində olduğu üçün problem ortaya çıxmamışdır. SSRİ dövründə münaqişələrə nəzarət olunurdu, dövləti zəiflədəcək həddə çatdıqda isə müdaxilə edilirdi. Çünki sovet hakimiyyətinə onun qüdrətinə təsir edən deyil, daxili narazılıqları zəiflədən münaqişələr lazım idi. Lakin SSRİ-nin süqutuna doğru bu vəziyyət dəyişməyə başladı. 1987-ci ildə Abxaziya Rusiyanın sərhədləri içərisində muxtar bir dövlət olmaq üçün Rusiyaya müraciət etdi. Buna görə Rusiya Abxaziyaya iqtisadi yardımları artıraraq və Abxaziyada universitetin açılması kimi mədəni hüquqlarını təmin edəcəyini açıqladı. Lakin Abxaziyanın Rusiya daxilində muxtar dövlət olmaq təklifi gözardı edildi.

SSRİ-nin dağılmasından qısa bir müddət əvvəl qəbul edilən "İttifaq Respublikaların SSRİ-dən ayrılması ilə bağlı problemlərin həll edilməsi haqqında" SSRİ qanununda qeyd olunanan "Muxtar respublikalar SSRİ-dən ayrıldığı halda, SSRİ-nin tərkibində qalmaq və ya öz statusları haqqında sərbəst qərar vermək hüququna sahibdirlər" müddəası Abxaziya üçün əhəmiyyətli dayaq nöqtəsi oldu. 25 avqust 1990-cı ildə Abxaziya MSSR Ali Soveti Abxaziya SSR-in dövlət suverenliyi haqında deklerasiya qəbul etdi.

1991-ci ilin martında SSRİ-nin saxlanması ilə əlaqədar Gürcüstanda keçirilmiş referendumda Abxaziya əhalisinin 52,4%-i(qeyri gürcülər) iştirak etmiş və onların da 98,4%-i İttifaqın saxlanmasının lehinə səs vermişdir.

Gürcüstanda 26 may 1991-ci ildə abxazların və osteyalıların iştirak etmədiyi prezident seçkilərində qalib gələn Qamsahurdiya gürcü millətçiliyinə əsaslanan siyasət həyata keçirməyə başladı. "Gürcülər üçün Gürcüstan" şüarını qəbul edən Qamsahurdiya Abxaziya və Cənubi Osetiyada yaşayan gürcülərin hüquqlarını qorumaq üçün bu bölgələrin siyasətlərinə təsir göstərməyi qarşıya məqsəd qoymuşdu. Gürcüləşdirməyə və xristianlaşdırmağa əsaslanan bu siyasət Abxaziya və Cənubi Osetiya tərəfindən müsbət qarşılanmadı. 1992-ci ilin fevral ayında Gürcüstan 1921-1988-ci illər arasında olan bütün qərarların qüvvədən düşdüyünü elan edərək 1921-ci il Konstitusiyasını qəbul etdiyini açıqladı. Bu Konstitusiyanın 107-ci maddəsində ''Abxaziya (eləcə də Batum vilayəti) Gürcüstan Respublikasının ayrılmaz hissəsidir'' ifadəsi qeyd edilmişdir. Bunun ardınca 23 iyul 1992-ci ildə öz müstəqilliyini elan edən Abxaziya parlamenti ASSR-in 1925-ci il Konstitusiyasını qəbul etdi. Bu Konstitusiyanın 4 və 5-ci maddələrində "ASSR müstəqil dövlətdir" və "Gürcüstan ilə "Birlik Müqaviləsi" əsasında ZSFSR-ın tərkib hissəsidir" ifadələri qeyd edilmişdir. Eyni zamanda Abxaziya Parlamenti federasiya razılaşması əsasında bərabər subyektli münasibətlərin qurulması üçün danışıqlara başlanması təklifi ilə Gürcüstan hakimiyyətinə müraciət etdi. Gürcüstan hakimiyyətinin bu müraciətə cavabı çox sərt oldu. Beləliklə, Gürcüstanın 14 avqust 1992-ci ildə Abxaziyaya qarşı hərbi əməliyyata başlaması ilə gürcü-abxaz müharibəsi başladı. Gürcü qüvvələrinin Abxaziyanın paytaxtı Suxumiyə daxil olması və buna Abxaz qüvvələrinin cavab verməsi nəticəsində abxaz-gürcü qarşıdurması müharibəyə çevrildi. Gürcüstanın Müdafiə naziri Tengiz Kitovaninin başçılığı ilə hücuma keçən gürcü birlikləri Suxumidə hökümət binalarını, televiziya mərkəzini, ən əhəmiyyətli yolları ələ keçirdilər. Abxaziya hököməti Qudautaya köçmək məcburiyyətində qaldı. Qısa zaman ərzində Abxaziyada səfərbərlik elan edildi. Minlərlə abxaz Rusiyadan ölkəyə qanunsuz olaraq gətirilən silahlarla silahlanaraq müdafiə qüvvələri yaratdılar.

Müharibənin dayandırılması üçün Rusiya, BMT və ATƏM-in səyləri ilə tərəflər arasında sülh danışıqlarına başlandı. Boris Yeltsin, Gürcüstanın prezidenti Şvarnadze və Abxaziyanın lideri olan Ardzınba tərəfindən 3 sentyabr 1992-ci ildə Moskvada atəşkəs razılaşması imzalandı. Lakın tərəflər atəşkəsə əməl etmədilər. Nəticədə 1993-cü ilin yayında müharibə yenidən başladı. Qumista çayını keçən abxaz qüvvələri Suxumi şəhərinin şimalındakı yaşayış məntəqələrini bir-birin ardınca ələ keçirərək şəhərə yaxınlaşdılar. Gürcü qüvvələrinin çarəsiz vəziyyəti Rusiya hökümətini abxaz tərəfinə təzyiq etməyə məcbur etdi.

14 may 1993-cü BMT TŞ Abxaziya ilə bağlı ilk qərarını qəbul etdi. Bu qərarda TŞ Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini vurğulamış və dərhal sülhün təmin edilməsi üçün səy göstərilməsi istənilmişdi. 24 avqust 1993-cü ildə BMT TŞ 858 saylı qətnamə qəbul edərək Gürcüstanda BMT müşahidəçi missiyasının yaradılmasına qərar verdi. 88 hərbi müşahidəçidən ibarət olan bu missiyanın əsas məqsədi tərəflər arasında atəşkəsə riayət edilib-edilməməsini müəyyən etmək idi. Müharibə abxaz qüvvələrinin gürcü birliklərini əvvəl Qaqra daha sonra Suxumi, Oçamçıra və Qali rayonlarından geri çəkilmək məcburiyyətində qoyması ilə 30 sentyabr 1993-cü ildə sona çatdı. Müharibə nəticəsində 220 min gürcü məcburi köçkün halına düşdü. Minlərlə öz evini tərk etmək istəməyən gürcü əhali ilə qarşılaşan separatçılar, Abxaziyada gürcü əhalinin sayını azaltmaq üçün etnik təmizləməyə start verildi. Etnik təmizləmə zamanı 8.000-10.000 nəfər gürcü qətlə yetirildi. Təx. 200.000-250.000 arası gürcü öz evlərini tərk etməyə məcbur edildi. Etnik təmizləmə kompaniyası rus, erməni, yunan, mötədil abxazlar və Abxaziya ərazisində yaşayan digər azsaylı xalqlara da

aid edilmişdir. Müharibə nəticəsində Abxaziya ərazisində gürcülərə məxsus olmuş 20.000-dən çox şəxsi ev və mülk dağıdılmışdır. Yüzlərlə məktəb, uşaq bağçası, kilsə, xəstəxana və tarixi abidələr talan edilmiş və dağıdılmışdır. 1994-1998-ci illərdə 60.000 gürcü qaçqın Abxaziyanın Qali rayonuna geri qayıtsa da, 1998-ci ildə bu ərazidə başlayan müharibədən sonra yenidən yaşayış yerlərini tərk etməli olmuşlar.

Abxaziya ilə Gürcüstan arasında 14 may 1994-cü ildə Moskvada imzalanan razılaşma ilə tərəflər arasında atəşkəs təmin edildi. Bu atəşkəsə görə İnquri çayının ətrafında 24 km.lik silahdan təmizlənmiş bir təhlükəsiz bölgə yaradılmış və bu bölgəyə 6 ayda bir yenilənmək şərti ilə MDB-yə aid 3000 sülhməramlı qüvvələrin yerləşdirilməsi qəbul edilmişdi.

Abxaziya Parlamenti 26 noyabr 1994-cü ildə yeni bir Konstitusiya qəbul edərək yenidən müstəqilliyini elan etdi. Bu Konstitusiyanın 1-ci maddəsində "Abxaziya Respublikası müstəqil və demokratik bir hüquqi dövlətdir" və 3-cü maddəsində "Abxaziya Respublikası beynəlxalq hüquq normalarına riayət edir və digər ölkələrlə razılaşmalar bu normalar əsasında yerinə yetirilir" ifadələri Abxaziyanı müstəqil bir dövlət kimi göstərməkdədir. BMT TŞ Abxaziya Parlamenti tərəfindən alınan bu qərarı qəbul etməyərək bu qərarın tərəfləri müharibəyə aparacağını və görüşlər yolu ilə həllin tapılma öhdəliyinə uyğun olmadığını bildirmiş və Gürcüstanın ərazi bütövlüyünü təsdiq etmişdir.

1995-ci ilin fevralında Gürcüstan problemin həll edilməsi üçün təklif irəli sürdü. Buna görə Abxaziya Federativ Gürcüstan Respublikasının subyekti olmalı idi. 22 avqust 1995-ci ildə təklif Abxaziya Parlamentində müzakirə edilərək onun abxazlar üçün qəbul edilməz olduğu bildirilmişdir.

14 avqust 1997-ci ildə Şvarnadze ilə abxaz lider Vladislav Ardzinba görüşərək problemlərin həll edilməsi üçün silaha əl atmayacaqlarını haqqında razılığa gəldilər. Lakin görüşlərin müsbət istiqamətdə getdiyi bir vaxtda Qalidə 19 may 1998-ci ildə abxaz polisinin öldürülməsi ilə gürcülər və abxazlar arasında qarşıdurma yenidən başladı. Tərəflər arasında şiddətli qarşıdurmaya səbəb olan bu hadisə nəticəsində çoxlu sayda insan həlak oldu. Nəticədə gürcü qüvvələri geri çəkilmək məcburiyyətində qaldılar. 1998-ci ildən etibarən pilləli danışıqlar prosesi start götürmüşdür. 1998-2001-ci illər arasında Afina, İstanbul, Yalta, Tiflis görüşləri həyata keçirilmişdir. Məhz bu dönəmdə Abxaziya tərəfi müstəqillik iddialarından imtina edərək Gürcüstana federativ quruluşu qəbul etdiyini bildirsə də, heç bir rəsmi cavab almamışdır. Bunu əsas tutaraq Abxaziyada 1999-cü ildə keçirilən gürcülərin iştirak etmədiyi referendumla abxaz əhalisinin böyük qismi Abxaziyanın müstəqilliyinə səs vermişdir. Lakin bu addım BMT, ABŞ, İngiltərə, Avropa İttifaqı tərəfindən qanundan kənar hesab edilmişdir. İngiltərə Abxaziyada keçirilən referendumu tanımadıqlarını və BMT TŞ 29 iyul 1999-cu ildə qəbul etdiyi 1266 saylı qətnaməyə zidd olduğunu bildirmişdir.

Rusiya Federasiyasının 28 iyun 2001-ci ildə Dumada qəbul etdiyi "RF-na qəbul və onun tərkibində yeni subyektlərin yaradılması ilə bağlı" qanun layihəsinə əsasən, xarici bir dövlətin və ya onun bir hissəsinin RF-ya birləşdirilməsinə imkan verilmişdir. Buna görə keçmiş SSRİ və MDB tərkibində olub, Rusiyanın xaricində qalan muxtar bölgə və respublikalar parlament və ya referendum səs verməsi ilə qərara aldıqları təqdirdə Rusiya ilə birləşmə imkanına malikdirlər. Bu qanun xüsusi ilə Gürcüstanın ərazi bütövlüyünə təhdid demək idi.

2004-cü ilin iyul ayında Gürcüstan Abxaziyaya yeni birləşmə planı təklif etdi. Bu plana əsasən Abxaziya müstəqillikdən imtina etməsi qarşılığında ona xüsusi statuslu muxtariyyət verilməli, tərəflər arasında statusla bağlı "Federal Anlaşma" sənədi imzalanmalı idi və tərəflərdən digərinin icazəsi olmadan sənəd üzərində heç bir dəyişikliyə icazə verilməyəcəkdir. Müdafiə, xarici siyasət, sərhəd təhlükəsizliyi, gömrük xidmətləri və ağır cinayətlərlə (silah satışı, psixotrop maddələrin satışı, beynəlxalq terrorizm və s) əlaqəli məsələlərdə səlahiyyət Tiflisə, digər məsələlərdə isə Suxumiyə aid olacaqdır. Abxaziyaya aid silahlı qüvvələr olmamalı, sadəcə polis xidməti fəaliyyət göstərməli idi, eləcə də abxaz gənclər yalnız Abxaziyada yerləşən hərbi hissələrdə hərbi xidmət keçməli idi. Lakin təklif rədd cavabı ilə sonlandı [7].

2004-cü ildən etibarən Rusiya Gürcüstanı qıcıqlandırmaq məqsədilə bir sıra silsilə addımlar atmışdır: Belə ki, abxazlar rus pasportları ilə təmin edildi. Abxaziya üzərində embarqonu ləğv edərək Soçi-Suxumi dəmiryolu xəttinin inşasına başlandı. 2006-cı ildə Abxaziya və Rusiya arasında yerləşən Adler sərhəd qapısına beynəlxalq status verildi. Bu addım Gürcüstanın narazılığına səbəb oldu, çünki 2 ölkə arasında yeganə keçid məntəqəsi Kazbek rayonunda Larsdır. Abxaziyada yerləşən hərbi bazaların təchizatı artırıldı [1].

2008-ci ildə Gürcüstan prezidenti Mixayıl Saakaşvili Abxaziya tərəfinə yeni həll planı təklif etdi. Bu təklifə əsasən: Gürcüstanın torpaq bütövlüyü çərçivəsində muxtariyyət statusu təmin edilməli, Abxaz muxtariyyətinin idarəsi üçün mərkəzə bağlı prezident statusunda təmsilçilik verilməli, Abxazlara Gürcüstan konstitusiyasında abxaz xalqının dili, mədəniyyəti və milli dəyərlərinə qarşı qərarları veto etmək haqqı

verilməli, Qali və Oçamçira sərbəst ticarət bölgəsi yaradılmalı idi və s. Lakin bu təklif də Abxaziya tərəfindən rədd edilir.

2008-ci ildə Kosovanın Serbiyadan müstəqillik elan etməsi Abxaziyanı da hərəkətə gətirmiş Rusiyanın dəstəyini alan Abxaziya hakimiyyəti qərb ölkələrinə tanınması üçün müraciət etmişdir. Rusiya Duması isə 21 mart 2008-ci ildə aldığı qərarla Prezidentin və hökümətin Abxaziya, Cənubi Osetiya və Dnestryanının müstəqilliklərinin tanınmasının müzakirə edilməsini məsləhət görmüşdür. Həmçinin Duma NATO-ya daxil olmaq üçün təkid edən Gürcüstana qarşı bir addım atılmasının lazım olduğunu da vurğulamışdır.

2008-ci ilin avqust ayı Abxaziya münaqişəsinin eskalasiya dövrü, eləcə də Rusiya Gürcüstan münasibətlərdə gərginliyin kuliminasiya mərhələsi hesab edilməlidir. Abxaziya Gürcüstan Cənubi Osetiya müharibəsini fürsət bilərək iki tərəf arasında mübahisəli bölgə olan Gürcüstanın nəzarətindəki Kodor keçidində 9 avqust günü hərbi əməliyyata başlamışdır. Abxaziyanın lideri Sergey Bağapş gürcü qüvvələrini Yuxarı Kodor bölgəsindən çıxarmaq üçün bütün imkanlarını səfərbər etdiklərini və Gürcüstan nəzarətində olan Yuxarı Kodor bölgəsini Gürcüstanın əlindən almaq üçün fəaliyyətə başladıqlarını bildirmişdir. Rus qüvvələri Gürcüstana 11 avqust tarixində Abxaziya üzərindən ikinci cəbhə açaraq Abxaziyadan gürcü torpaqlarına daxil olub kəndləri ələ keçirməyə başlamışdır. 16 avqust 2008-ci ildə əldə edilən atəşkəs razılaşmasından sonra 20 avqust tarixində Abxaziya parlamenti Rusiyaya müstəqilliyin tanınması üçün müraciət etmişdir. 26 avqust 2008-ci il tarixində Rusiya Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanımışdır.

Rusiya bu qərarı ABŞ və Avropanın onu qınamalarına baxmayaraq qəbul etdi. Bunun başqa bir səbəbi təbii ki, Kosovo məsələsi idi. Rusiya Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanımaqla bir növ Qərbin Kosovanın müstəqilliyini tanımasına qarşılıq vermiş oldu. Artıq bundan sonra Rusiyanın nəzərində Cənubi Osetiya və Abxaziya münaqişəli bölgə statusundan çıxdı. Çünki onlar "müstəqil" dövlətlər idi [4]. Hal-hazırda Abxaziya de-fakto olaraq müstəqil dövlət olsa da, bir çox dövlət tərəfindən Gürcüstanın muxtar ərazisi kimi tanınır. Ərazisi faktiki olaraq seperatçı Abxaziya Respublikasının nəzarəti altındadır. Abxaziya Rusiyadan sonra Nikaraqua, Venesuela, Nauru, Vanuatu, Tuvalu tərəfindən, həmçinin de fakto müstəqil olan Cənubi Osetiya, Dnestryanı, Dağlıq Qarabağ və Krayna Serb Respublikası tərəfindən tanınmışdır.

Abxaziya münaqişəsi də Rusiyanın Cənubi Qafqazda nüfuz mücadiləsinin bir hissəsi kimi dəyərləndirilməlidir. Heç bir halda bu separatçı rejim müstəqil dövlət ola bilməz, dünya dövlətləri tərəfindən, BMT tərəfindən tanına bilməz, Kosovo modeli ilə müqayisə oluna bilməz. Münaqişə ilə bağlı Abxazlar hesab edir ki, onların qədim tarixə malik dövlətçilik ənənələri var, gürcülərlə qohum olmayan xalqdır, fərqli adətlərə sahib, fərqli dil ailəsinə mənsubdurlar, SSRİ dövründə qəbul edilən Konstitusiya qaydalarını əsas tutaraq Abxazlar ya Gürcüstandan tam ayrı müstəqil dövlət olmalıdır, ya da federasiya formasında birləşməlidir[7].

Lakin abxazların bu fikirlərinə qarşı əsaslı arqumentlərlə çıxış etsək, bu qənaətə gəlmək mümkündür ki, hər bir etnos hesab edir ki, yalnız suveren dövlətə malik olmaqla mədəniyyətini, mənəvi birliyini qoruya bilər. Nəzərə alsaq ki, hal hazırda dünyada təxmini hesablamalara görə 5000-dən çox etnos yaşayır, bu etnosların da təbii ki, özlərinə məxsus adətləri, dini baxışları, tarixçilik ənənələri var, o zaman bütün etnosların öz suveren dövlətlərini qurmaq arzularının gerçəkləşməsi utopiyadan başqa bir şey deyildir. Bundan əlavə, Abxaziyada yaşayan əhali prizmasından məsələyə nəzər salsaq, 1930-cu illərdən etibarən bölgədə gürcüləşdirmə siyasəti həyata keçirildi, bu bir baxımdan abxazların xeyrinə sayıla biləcək arqument hesab edilsə də, əhalinin etnik tərkibinin dəyişdirilməsi birbaşa SSRİ-nin bu bölgədə etnik münaqişəyə zəmin yaradan addımı kimi dəyərləndirilməlidir. Çünki Sovetlər birliyində sərhədlər ərazidə yaşayan xalqların tarixinə, adət-ənənələrinə, dilinə, mədəniyyətinə uyğun deyil, "mərkəzin" maraqları baxımından müəyyənləşdirilmişdir.

Hal-hazırda Abxaziya münaqişəsi nəticəsində bölgədə yaşayan 150 min məcburi köçkün məsələsi əsas predmetlərdən biridir, çünki bölgədə keçirilən referendum, seçkilər zamanı və hər hansı bir qərarın qəbulu zamanı məcburi köçkün statusunda olan şəxslərin səsi nəzərə alınmır, bu baxımdan keçirilən seçkilər qanundan kənardır və təsadüfi deyildir ki, BMT tərəfindən dəfələrlə Abxaziyada keçirilən seçkilər tanınmamışdır [4]. İstənilən halda, demokratik hüquqi dövlətdə milli, irqi hüquq bərabərsizliyinə, vahid dövlətin ərazisinə qəsd edilməsinə, milli, yaxud irqi düşmənçilik toxumu səpilməsinə istiqamətlənmiş istənilən vətəndaş birliyinin, siyasi partiyanın fəaliyyəti və milli zəmində zor tətbiqi qeyri-qanuni tanınmalıdır [6].

Bütün bunları ümumiləşdirməklə qeyd olunmalıdır ki, Abxaziya Rusiya maraqlarına cavab verən, bölgədə inteqrasiyaya proseslərinə mane olan, Gürcüstanı nəzarətdə saxlamaq üçün istifadə olunan separatçı

bufer zonadır və yaxın zaman kəsiyində münaqişənin həll edilməsi Rusiyanın dünyada artan nüfuzu timsalında real görünmür.

Ədəbiyyat:

1. Ağacan K, "Abhazyanın Rusya tarafından gizli ilhakı", Stratejik Analiz, Mart 2003, Say 35
2. Constitution (Fundamental Law) of The Union of Soviet Socialist Republics, 1977, http://www.departments.bucknell.edu
3. Elşan İzzetgil, "Kafkasya'nın Jeopolitiği ve Rusya'nın Bölgeye Yönelik Stratejisi", Bölgesel çalışmalar, Cild 1, Say 1, 2016, s.235
4. Fərhad Aydinli, Elmar İbadov, ''Cənubi Qafqazdaki münaqişələrin həllində Avropa İtifaqinin və Rusiya dövlətinin siyasəti''. Bakı Universitetinin Xəbərləri, 2011, № 2
5. Oktay F. Tanrısever, "Rusya-Gürcistan İlişkilerindeki Artan Gerilim: Bir Sağırlar Diyaloğu Mu?", http://www.stradigma.com
6. V.V.Lazarev, "Ümumi hüquq və Dövlət nəzəriyyəsi", Bakı 2014, s. 245
7. Vladislav Ardzinba, "Abhazya ve Gürcistan'ın Hukuksal İlişkileri", 2007, http://www.tasam.org
8. Yuri N. Voronov, Abhazya'nın Beyaz Kitabı (1992-1993), Ankara: Kafkas Derneği Yayınları, 2002, s. 450.

The Abkhazia conflict

Summary

The Abkhazian conflict is only one of the conflicts in the Caucasus region where a lot of different ethnic groups live. The history of the Abkhazian conflict from the beginning of the conflict, the reasons of the conflict, the influence of external factors on the conflict, particularly Russia's interests in the region have been investigated in this article.

Абхазский конфликт

Резюме

Абхазский конфликт - это один из конфликтов в кавказском регионе, где проживает немало разных этнических групп. В данной статье рассматривается история абхазского конфликта с момента возникновения конфликта, причины конфликта, влияние внешних факторов на конфликт, в частности интересов России в регионе.

Rəyçi: s.f.d. N.Kərimova

TƏDRİSİN METODİKASI THE METHODOLOGY OF TEACHING МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ

Дадашева Метанет Фуад гызы
Гумбатова Эльшана Алиаббас гызы
Бакинский славянский университет

КОММУНИКАТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ ГОВОРЕНИЮ

Ключевые слова: *современная методика обучения, иностранный язык, коммуникативный метод, речевая деятельность, говорение*
Açar sözlər*: müasir tədris meodikası, xarici dil, kommunikativ metod, nitq fəaliyyəti, danışıq*
Key words*: modern teaching methods, foreign language, the communicative method, speech activities, speech*

Многим учащимся и их родителям на начальном этапе методика преподавания иностранного языка кажется скучной и не всегда понятной. А учителя и педагоги сталкиваются с проблемами, не только касающимися методики преподавания, но и с тем, как правильнее использовать технологии, которые также являются неотъемлемой частью не только педагогики в целом, но также и коммуникативного подхода.

Современная методика обучения иностранным языкам – это целый ряд научных знаний о том, как подготовить учащихся к реальному общению со своими одноклассниками, сверстниками или с носителями языка, в зависимости от потребностей. Ведь учителя на своих уроках должны быть способны не только передать теоретические знания, но и сконструировать модель реального общения. В процессе этого моделирования общения определяются следующие важные вопросы: содержание урока, его формы, тональность. Совокупность этих факторов влияет на речевой результат. Проникнуть в суть общения, особенно иноязычного, управлять им – очень непросто. Каждому учителю на протяжении всех лет работы приходится сталкиваться с трудностями как правильно приподнести и обыграть ситуацию на уроке. Справиться с такой задачей учителям помогает технология коммуникативного обучения иноязычной культуре.

На протяжении нескольких десятилетий коммуникативный подход к обучению завоевал лидирующие позиции в западноевропейской и американской методологии. «Коммуникативность - это приобщение личности к духовным ценностям других народов через личное общение и через чтение» (1, с. 40). В этом и заключена важная функциональная сторона коммуникативного метода. Это связано с тем, что общение осуществляется через речь, которая, также способствует решению различных задач в условиях социального контакта общающихся. В этом смысле коммуникативная компетенция является одной из основных целей обучения иностранным языкам. Как отмечает И.А.Зимняя: «Речевая деятельность представляет собой процесс активного, целенаправленного, опосредованного языком и обуславливаемого ситуацией общения, взаимодействия людей между собой» (2, с.43). Действительно, любая форма устной речи осуществляется в конкретном социальном контексте, а значит, устная речь всегда имеет социальную иначе коммуникативную значимость.

Речевая деятельность - процесс активного, целенаправленного, опосредованного языком и обуславливаемого ситуацией общения, взаимодействия людей между собой. Следовательно, обучение речевой деятельности на иностранном языке должно осуществляться с позиции формирования и самостоятельной, определяющейся всей полнотой своих характеристик деятельности. При обучении иностранным языкам речевая практическая цель сама реализуется в практическом пользовании языком. Иначе говоря, «практическая речевая направленность есть не только цель, но и средство, где и то, и другое диалектически взаимообусловлено» (3, с.8).

Учитель при этом выступает главным речевым партнером. И именно от его коммуникативного поведения зависит качество речевого партнерства. А это и есть главный аспект речевой направленности обучения. По сути, на всех этапах усвоения учебного материала идет обучение именно общению. Но есть ряд моментов, которые требуют специального обучения. Так, для умения общаться особую роль играют следующие способности обучающихся: способность вступать в общение, свертывать его и возобновлять; способность проводить свою стратегическую линию в общении, осуществлять ее в тактике поведения вопреки стратегиями других общающихся; способность учета каждый раз новых (новых, сразу нескольких) речевых партнеров, смены ролей партнеров, или обращенность общения; способность вероятностного прогнозирования поведения речевых партнеров, их высказываний, исходов той или иной ситуации. Как видим, коммуникативный метод представляет собой гармоничное сочетание многих способов обучения иностранным языкам.

На современном этапе обучения иностранным языкам большинство педагогов-лингвистов самым эффективным считают коммуникативный метод. Традиционные методики обучения «от грамматики к лексике, а затем переход к упражнениям на закрепление» по многим параметрам уступают

им. Искусственно созданные упражнения не формируют пользователя языка, и человек, изучающий язык именно по этой методике, скорее промолчит, чем произнесет неверную фразу.

Коммуникативный метод развивает все языковые навыки - от устной и письменной речи до чтения и аудирования. Студент сначала запоминает слова, выражения, языковые формулы и только потом осваивает грамматику. Цель - научить студента говорить на иностранном языке не только свободно, но и правильно.

Правила, значения новых слов объясняются учителем при помощи знакомой студенту лексики, грамматических конструкций и выражений, при помощи жестов и мимики, рисунков и прочих наглядных пособий. Могут использоваться также компьютеры с CD, Интернет, ТВ-программы, газеты, журналы и т.д. Все это способствует пробуждению у студентов интереса к истории, культуре, традициям страны изучаемого языка и вообще интереса к изучаемому языку.

На уроках иностранного языка учитель создает ситуации, в которых студенты общаются в парах друг с другом, в группах. Это делает урок более разнообразным. Работая в группе, учащиеся проявляют речевую самостоятельность. Они могут помогать друг другу, успешно корректировать высказывания собеседников.

Преподаватель на занятиях берет на себя функции организатора общения, задает наводящие вопросы, обращает внимание на оригинальные мнения участников, выступает арбитром в обсуждении спорных проблем. В результате, вместо специально подгоняемых под активную лексику и изучаемую грамматику учебных текстов и диалогов в нем в качестве основного приема используется имитация ситуаций из реальной жизни. Подобные ситуации обыгрываются в классе так, чтобы вызвать у учеников максимальную мотивацию к говорению. Например, вместо стандартных типовых фраз из учебника: «Мое имя Фатма. Я живу в Баку» и т.д., студенты начинают на самом деле активно знакомиться и обсуждать интересующие их вопросы. Это дает возможность сосредоточиться именно на развитии коммуникативных способностей.

В отличие от других методов, основанных на повторении и запоминании, коммуникативный метод задает упражнения «с открытым финалом»: ученики сами не знают, во что выльется их деятельность в классе, все будет зависеть от реакций и ответов. Ситуации используются каждый день новые. Так поддерживается интерес студентов к занятиям.

Большую часть времени на уроках занимает устная речь (хотя чтению и письму также уделяется внимание). При этом учителя меньше говорят и больше слушают. Учитель задает упражнение, а потом отходит на задний план и выступает в роли наблюдателя и арбитра. Предпочтительно, чтобы он пользовался исключительно изучаемым языком.

Все сказанное выше относительно коммуникативного метода обучения говорению на иностранном языке позволяет утверждать, что предметом обучения в данном случае является речевая деятельность на иностранном языке. В этом методе четко прослеживается выделение речевых умений говорения, и предлагаются упражнения для их последовательного формирования. Можно выделить следующие положительные стороны коммуникативного метода обучения:

1) Лишь в коммуникативном методе обучения иностранным языкам мы находим основные признаки деятельностного типа обучения, поэтому мы встречаем его широкое использование, когда речь идет об обучении чтению, аудированию, переводу и т.д.;

2) Практическая речевая направленность есть не только цель, но и средство обучения говорению;

3) Современный коммуникативный метод представляет собой гармоничное сочетание многих способов обучения иностранным языкам;

4) Использование коммуникативного метода обучения снимает языковой барьер;

5) Грамматика осваивается в процессе общения на языке. Цель - научить студента говорить на иностранном языке не только свободно, но и правильно;

6) В процессе обучения могут использоваться компьютеры с CD, Интернет, ТВ-программы, газеты, журналы и т.д. Все это способствует пробуждению у студентов интереса к изучению иностранного языка.

Говорение может обладать различной сложностью, начиная от выражения эффективного состояния с помощью простого восклицания, называния предмета, ответа на вопрос и кончая самостоятельным развернутым высказыванием. Самой совершенной является та речь, пользуясь которой говорящий сознательно соотносит языковые знаки с соответствующим содержанием обусловленным речевой ситуацией. А.А.Леонтьев представляет структуру речевого действия как взаимоотношение трех фаз:

1) планирование речевого действия;
2) осуществление речевого действия;
3) сопоставление и контроль (4, с.27).

На основе мотива и других факторов формируется речевое намерение. Устная иноязычная речь расценивается, с одной стороны, как цель, а с другой - как средство обучения. Попытка установить конечные требования к умениям и навыкам, если даже они предложены на основе обобщения положительного опыта преподавания - заслуживает одобрения, т.к. подобный подход делает возможным осуществлять действенный контроль в процессе формирования соответствующих умений и навыков и выявляет конкретные требования в виде норм владения иностранным языком на каждой стадии обучения.

В методическом отношении существенным является то, что аудирование и говорение, находясь в тесной взаимосвязи, способствуют развитию друг друга в процессе обучения, для того, чтобы научиться понимать речь, необходимо говорить, и по тому, как будет принята ваша речь, судить о своем понимании.

Очень важным фактором, способствующим лучшему результату является подборка языкового материала.

Начальный этап обучения можно рассматривать как подготовитавливающий к иноязычному общению. Это этап формирования речевых умений. Учащиеся должны научиться начинать и заканчивать разговор, советовать и предлагать что-либо, отвечать согласием или несогласием на полученное предложение, делать короткие высказывания (5 -7 фраз) в форме сообщения и описания.

Ситуационный фон обучения иностранному языку задается с учетом типичных для учащегося сфер деятельности. Учеба и школьная жизнь, общение в семье и с друзьями, праздники, игры определяют собой круг речевого общения детей на начальном этапе. В рамках этих сфер деятельности нужно создать ученикам такие обстоятельства, чтобы они научились элементарным средствам установления контакта, научились осуществлять правила вежливости. Для этой цели служат ситуации знакомства с новым учеником в школе, с гостем дома, с другими детьми в лагере и т.д.; ситуации поздравления с днем рождения, с Новым годом и другими праздниками; разговоры по телефону; ситуации обращения к незнакомому человеку для выяснения адреса или ближайшей дороги до музея, библиотеки, магазина, кафе и т.д. На основе такого рода ситуаций возможен диалог, включающий советы заглянуть под шкаф, под стол, за диван и т.д., вопросы и ответы, уточняющие пропавшую вещь. Альтернативные вопросы тоже могут сыграть в данных ситуациях вспомогательную роль.

При введении новой лексики необходимо подкреплять слуховые образы наглядностью (предметные картинки и жестикуляция). Школьники воспринимают иностранную речь гораздо быстрее и понятнее, при введении на уроке своих заготовок из картинок, а также просьб учителя нарисовать что-то или попробовать показать самим. При этом визуальные образы, воспринимаемые только с картинки, запоминаются хуже, чем те слова или словосочетания, которые учитель и ученики показывают сами или на себе.

С каждым следующим классом учащиеся все труднее вовлекаются в общение, требуют все более бережного подхода при распределении заданий, ролей, партнеров. Важная учебная задача этого этапа состоит в том, чтобы научить ситуативно обусловленному общению. Продолжается накопление ранее изученного материала. Используя ранее усвоенные и новые диалогические единицы, учащиеся могут научиться уточнять даваемые сведения, обосновывать вопросы и высказанные суждения, побуждать партнера к продолжению разговора. Этот этап несет основную нагрузку в формировании непосредственного общения с партнером.

Нельзя не упомянуть об использовании особенностей разговорной грамматики (упрощенных предложений) в учебном процессе. Коммуникативная природа языка наделяет устное высказывание специфическими признаками, отличающими устную речь от письменной нормативной формы. Использование упрощенных предложений в процессе обучения позволяет имитировать естественность высказываний учащихся в процессе овладения иностранным языкам.

Практика показывает возможность и целесообразность использования элементарных грамматических конструкций для организации диалогических высказываний. Такие конструкции в устной форме рекомендуется показывать детям еще на самой ранней стадии обучения иностранному языку. Простейшие конструкции могут состоять из одного-двух-трех слов и адекватно выражать взаимоотношения между говорящими:

- Что будешь пить: чай или кофе?
- Если можно, кофе.
- Хорошо.
- Спасибо.

Данный пример показывает, что при овладении иностранным языком вовсе не обязательно перегружать память учащихся сложными фразами, чтобы выразить всем понятные житейские мысли в нормальных для людей ситуациях. Разработка таких простейших наглядных ситуаций, помогает воспринимать речь более эффективно. Учащиеся при разыгрывании обычных ситуаций общения воспринимают иностранный язык намного быстрее.

Основным принципом технологии коммуникативного обучения иноязычной культуре является языковая направленность - обучение иностранному языку через общение. Научить говорить можно только говоря, слушать – слушая, читать – читая. Чем упражнение больше подобно реальному общению, тем оно эффективнее. В речевых упражнениях происходит плавное, дозированное и вместе с тем стремительное накопление большого объема лексики и грамматики с немедленной реализацией.

Опыт учителей показывает, что обучение грамматике с применением коммуникативной технологии может использоваться с самого раннего этапа и изучаться параллельно с нормативной грамматикой на материале говорения, чтения, аудирования и письма. Коммуникативное обучение позволяет повысить мотивацию и эффективность обучения, расширяет экспрессивные возможности речи и придаёт естественность высказываниям учащихся в учебных условиях.

Литература:

1. Бим И.Л. Теория и практика обучения немецкому языку в средней школе. - М., 1988. - 40-50с.
2. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке. - М., 1985. - 40-56с.
3. Жинкин Н.И. «Психологические особенности спонтанной речи» - М., 1990 - 2-11с.
4. Леонтьев А.А. Теория речевой деятельности. - М., 1971. - 8-32с.
5. Пассов Е. И. Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М.: 1989.

Kommunikativ metodla danışıq öyrədilməsi
Xülasə

Müasir dövrdə xarici dilin öyrədilməsi tədrisin ən mühüm tərkib hissəsidir. Buna görə xarici dilin tədrisində düzgün metodikanın seçilməsi çox vacib bir amildir. Bu sahədə müasir tələblərə cavab verən metodika olaraq kommunikativ metod qəbul olunur. Kommunikativ metodun əsas qayəsi nitq situasiyaları fonunda dilin leksik bazasına yiyələnməkdir. Leksik bazaya həyat siyuasiyaları çərçivəsində yiyələn dil öyrənənlər dilin digər laylarını da daha tez və doğru şəkildə qavraya bilirlər. Bu mənada nitq qabiliyyətinin inkişafını təmin edə biləcək material metodiki baxımından doğru seçilməlidir. Təcrübə göstəriri ki, kiçik həcmli, lakonik mətnlərin (diaoloq formasında) seçilməsi daha məqsəduyğundur.

Communicative teaching of the conversation
Summary

In modern world, the teaching of the foreign language is the most important part of the teaching. Therefore the choosing the right method for foreign languages teaching is a very important factor. Communicative method is accepted as a method that meets the modern requirements in this area. The basic principle of the communicative method is to master the lexical base of the language in the context of the speech situations. In this sense, the material that can promote language development should be chosen correctly from a methodological point of view. The experience shows that ,the choosing of the small-scale,laconic texts is more appropriate.

Рецензент: ст. преп. С.Топчибашева

Рагимова Земфира Нариман гызы
Бакинский славянский университет

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ ИНТЕНСИВНОГО МЕТОДА ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Ключевые слова: *интенсивный метод обучения, русский язык как иностранный, аудирование, словарный объем*
Açar sözlər*: tədrisdə intensiv metod, rus dili xarici dil kimi, audiləşdirmək, lüğət həcmi*
Key words: *İntensive method in teaching, Russian language as a foreign language, auditing, the volume of the dictionary*

На сегодняшний день в обучении иностранным языкам, в том числе и русскому как иностранному, сложилась уникальная обстановка, когда практика опережает теорию. Еще в стадии обсуждения находятся новые концепции и подходы, но на практике уже активно применяются новые формы и методы, создается опыт, который требует научного обобщения и осмысления.

Наиболее жизнеспособным в настоящий период оказался ***интенсивный метод***, отличительной чертой которого является преимущественная установка на непроизвольное запоминание (которое обеспечивается созданием на занятиях атмосферы эмоционального подъема), сопровождение речевой коммуникации паралингвистическими средствами, максимальным использованием ритмических и музыкальных особенностей реплик и высказываний.

Интенсивный метод, объединяющий учебную ситуацию с реальной коммуникацией, базируется на высокой мотивации общения. Эта мотивация достигается, в частности, использованием игровых стимулов, включенных во все виды учебных материалов. Опыт показывает, что применение интенсивного метода на уроках РКИ помогает лучше и качественнее запоминать материал.

Интенсивнsq метод за минимальный временной срок обеспечивает максимально эффективные результаты, при этом учащийся не только не испытывает перегрузок при учении, но, наоборот, проходит его достаточно легко и с удовольствием. Краткосрочное обучение, как правило, представляет собой традиционное (грамматико-переводное) обучение, лишь формально сокращенное по времени. Ускоренное, или «акселерированное», обучение (от англ. acceleration – «ускорение») относится уже к нетрадиционным методам и предполагает повышение эффективности знаний, полученных в короткие сроки. Иногда «акселерированное» обучение становится синонимом «интенсивного» обучения, смысл которого заключается в том, чтобы найти правильные и надежные механизмы, которые помогают людям наиболее результативно, в кратчайшие сроки и без напряжения овладевать иностранными языками. И.М.Румянцева отмечает, что в терминах «акселерированное» и «интенсивное» обучение разница все-таки существует (1). При внешней видимости ускорения и эффекта, ускоренное обучение порой бывает не вполне полноценным с точки зрения результата.

В современной методике преподавания иностранным языкам, в том числе РКИ, методы интенсивного обучения или их элементы приобретают все большую популярность. Отметим некоторые из них: базирующиеся на концепции активизации психических резервов личности Г.Лозанова, основоположника интенсивного обучения: эмоционально-смысловой метод (И.Ю.Шехтер), интенсивный метод обучения устной речи взрослых (Л.Ш.Гегечкори), суггестокибернетический метод (В.В. Петрусинский), метод погружения (А.С.Плесневич), ритмопедия (Г.М. Бурденюк), гипнопедия (Э.М. Сировский), «экспресс»-метод (Илона Давыдова), метод активизации возможностей личности и коллектива (Г.А.Китайгородская), психотерапевтический метод (ИЛПТ) (И.М. Румянцева).

Интенсивный курс обучения иностранным языкам, в том числе и РКИ, направлен на сохранение социально-психологических аспектов жизненного общения. Преподаватели в условиях данной формы организации снимают психологические барьеры, активизируют речевую деятельность учащихся, их лексикограмматические знания, показывают коммуникативную целесообразность использования в речи тех или иных речевых формул, дают интересный материал по страноведению. Интенсивное общение представляет собой обучающее общение. Речь идёт о двуплановой организация общения, когда основной формой реализации учебного процесса становится принцип косвенного целеполагания, т.е. игра в самом широком смысле слова.

Интенсивный курс – это одна большая, хорошо организованная игра. Обратим особое внимание на учебные материалы интенсивного курса по РКИ, изданные в 80-90х гг. XX века: «Мосты доверия»

(Г.А.Китайгородская, Я.В. Гольдштейн, Т.Э. Смородинская), «Русская речь интенсивно» (Т.К. Кирш, Н.Г.Крылова, Л.В.Мельникова). Полилог интенсивного курса естественный, он построен на экстралингвистической информации. Полилог состоит из коммуникативных блоков, смысловых блоков вокруг отобранных ситуаций. Коммуникативный блок определяет мотивированность и целенаправленность речевой ситуации, которая используется для организации учебного материала. Преподаватель должен создать в аудитории максимальную плотность общения. Ситуация должна быть моделью общения, а речевые единицы, входящие в неё, должны быть представлены во множестве вариантов (2; 3).

Идеи рациональной организации и интенсивного проведения процесса обучения иностранным языкам не являются совершенно новыми в методике. Прежде чем они сложились в целостную систему принципов, определяющих основную направленность учебно-воспитательного процесса на эффективность и качество, эти идеи прошли долгий и во многом противоречивый путь своего развития. Прослеживая стадии развития идеи, мы убеждаемся в том, что, с одной стороны, каждое направление в методике, ставившее своей целью практическое овладение языком учащимися, так или иначе вынуждено было прибегать к приемам и средствам интенсификации. Если иметь в виду овладение иностранным языком как средством общения, при одновременном плодотворном воздействии на воспитание, развитие и образование учащихся, то это требует создания радостного и ненапряженного коллективно-индивидуального речевого взаимодействия между учащимися.

Главной задачей интенсивного метода обучения иностранному языку является овладеть, в условиях жесткого лимита времени, иностранным языком как средством общения и средством познания, выработать умения и навыки понимания устной речи на иностранном языке в нормальном (естественном) или близком к нормальному темпе при практически неограниченной бытовой, общественно-политической и общенаучной тематике.

В реальных условиях общения объем понимания устной речи на иностранном языке может быть увеличен за счет развития навыка антиципированного понимания, за счет “иноязычной активности” слушающего, который может задать вопрос по поводу непонятого им или попросить разъяснить отдельные моменты речи (4). Практика показывает, что для создания достаточно высокого уровня навыка аудирования обучаемый должен овладеть “словарем аудирования”, равным приблизительно 6 тыс. словарных единиц. Это особый вид словаря, знание которого реализуется за счет не только реально знакомых, исходных слов, но и за счет знаний правил словообразования. Он включает незнакомые слова, понятные вследствие создания у обучаемого навыка контекстуального антиципируемого понимания. А это, в свою очередь, возможно при создании у нашего обучаемого внутренней структуры изучаемого иностранного языка и за счет имеющегося у каждого человека опыта общения.

Участие в общении предполагает овладение устной речью на иностранном языке, то есть создание навыка говорения. В отличие от аудирования, собственно говорение не предъявляет столь высоких требований к объему словаря. Однако, говорение довольно жестко устанавливает объем необходимого минимума словарного и вообще языкового материала, которым должен овладеть обучаемый для полноценного участия его как личности в процессе общения. Этот минимум, кроме словарного и грамматического материала языка, предполагает овладение целым рядом основных экстралингвистичесчких средств данного языка, как например, абсолютный темп речи, характер пауз (их длительность и размещение), а так же жесто-мимические особенности данного языка.

Словарь-минимум аудирования и словарь-минимум говорения, составляющие приблизительно 6000 и 3000 словарных единиц, - и должны представлять собой словари, на основании которых могут быть построены интенсивные курсы иностранных языков. Однако принято считать, что частотный словарь, составляющий 1500 словарных единиц, является достаточным для создания навыка аудирования и говорения (5).

Построение начальных курсов иностранных языков на таком объеме словаря является соблюдением некоего “методического прецедента”, предписывающего не только небольшой общий словарь курса, но и определяющего микродозы учебного материала на каждый урок. Словарь начального этапа интенсивного обучения по методу активизации резервных возможностей учащихся составляет обычно 2700 словарных единиц, что приблизительно соответствует словарь-минимуму говорения. Высокая коммуникативная и информационная “стоимость” словаря курса обеспечивается включением в него большого числа прилагательных, в том числе модально-оценочных предикативных прилагательных типа “прекрасно”, “замечательно”, “удивительно”, “неприятно”, “интересно”, “непонятно” и т.д. Более 75% общего объема словаря составляют существительные, прилагательные, полнозначные глаголы, наречия. Остальная часть - это слова служебно-оформительской лексики: личные, притяжательные, указательные, вопросительные и другие

местоимения, числительные, предлоги, союзы, модальные и служебные глаголы, названия дней недели, месяцев, времен года, слова, обозначающие пространство, название самых распространенных окружающих нас предметов, то есть слова служебные и подчиненные как в грамматическом, так и в смысловом отношении.

Словарь курса - это словарь-минимум говорения. Он составляет основу словаря-минимума аудирования, расширяемого за счет потенциального словаря словообразования и словаря антипицируемой и контекстуальной догадки. Например, учащемуся неизвестно слово *бант*. Впервые он слышит его в речи преподавателя в ситуации, когда понимание его исключает возможность ошибки. Например, “Я сегодня иду в школу. Поэтому мама завязала на мои волосы бант”. Дальше преподаватель спрашивает: «Кто еще сегодня пришес с бантом?». По мере того, как учащийся неоднократно узнает его при при аудировании, слово переходит в разряд стимулов для последующей реакции обучаемого. Таков путь расширения словаря говорения за счет словаря аудирования.

Отбор словарного материала для курса интенсивного обучения происходит по частотно-тематическому принципу. Это означает, что при тематической организации каждого конкретного текста урока тематически достоверные слова проходят дополнительный фильтр-проверку с точки зрения их частотности, высокой семантической стоимости, сочетаемости, наличия и возможности введения их синонимов, антонимов или омонимов.

Особое значение в интенсивном курсе обучения приобретает вопрос распределения учебного материала во времени. Оно определяется и регулируется целым рядом факторов различной природы: дидактическими, методическими, психологическими, социо-психологическими. Все эти факторы одинаково важны, взаимосвязаны и подчинены задачам обучения.

Подытоживая вышесказанное, можно сформулировать цели интенсивного метода следующим образом: обучить учащихся навыкам аудирования и говорения с использованием большого (огромного по сравнению с традиционными методами) лексического материала за короткий (кратчайший по сравнению с традиционными методами) промежуток времени.

Литература:

1. Румянцева И.М. Психология речи и лингвопедагогическая психология. М.: ПЕРСЭ; Логос, 2004. 319с.
2. Жаркова Т.Л. Что такое интенсивный курс русского речевого поведения // Живая методика. Для преподавателя РКИ. М.: Изд-во «Русский язык. Курсы», 2005. С. 33-64.
3. Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам. 2-е изд., испр. и доп. М.: Высш.шк.,1986. 101 с.
4. Китайгородская Г.А. Методические основы интенсивного обучения иностранным языкам // ИЯШ 1988 г. №6, с. 14
5. Китайгородская Г.А., Леонтьев А.А. Содержание и границы понятия интенсивное обучение // Методика и психоллогия интенсивного обучения иностранным языкам. Изд. АПН СССР, М., 1981. с. 155

Xarici dillərin öyrənilməsində intensiv metodun məqsəd və məramı

Xülasə

Müasir təhsil sistemində ən effektiv tədris metodu olaraq intensiv metod qəbul olunmaqdadır. Onun əsasını emosionallıq təşkil edir. Bu metod dil öyrənənin lüğət həcmini genişləndirməyə geniş imkanlar yaradır. O imkanların əsası audiləşdirməylə bağlıdır. Yənı şagird və ya tələbə dinləyərək söz öyrənir və əksinə öyrəndiyi sözü nitqdə işlədərək dinlətdirir. Digər tərəfdən konkret dil və ünsiyyət situasiyasında o, bildiyi sözlərin sözdüzəltmə imkanlarından yararlanır. Və bu da söz (lüğət) həcmini genişləndirir. Intensiv metodun hər bir məqamı öyrənməyə xidmət edir.

The purpose of the intensive method in foreign language teaching

Summary

In modern education system the most effective teaching method is the intensive method. The emotionality is the basis of the intensive method.This method provides a great opportunity to expand the vocabulary of the people who is learning a language. The basis of those opportunities is based on audits. So,the pupil and the student learn the words by listening. On the other hand,in the concrete language and communication situation she use the ability to costumize words she knows.And this also expand the vocabulary. Every aspect of the intensive method serves to learn.

Рецензент: доц. Г.Новрузова

Novruzova Xumar Tofiq qızı
Bakı Slavyan Universiteti

RİYAZİ MƏNTİQ ELEMENTLƏRİNİN ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

Açar sözlər*: məntiq, riyaziyyat, məsələ, Aristotel*
Key words: *logic, mathematic, task, Aristotlel*
Ключевые слова: *логика, математика, задача, Аристотель*

Məntiq (yunanca λογική) - «mülahizələr haqqında elm», «fikirlərdə və fəaliyyətdə əlaqələr haqqında elm» - məntiqi dillə intellekt dərketmənin qanunları, metodları və formaları haqqında elmdir. Məntiq haqqında biliklər təfəkkürlə alındığından, o təfəkkür haqqında elm kimi də götürülə bilər. Eyni zamanda məntiq təsdiq və ya təkzib metodları haqqında elm kimi də qəbul edilə bilər. Məntiq qazanılmış təcrübə və dərketmə vasitəsilə həqiqətin əldə edilməsi elmi də adlandırılır.

Məntiq elminin inkişafında Aristotel və Qottlob Fregenin rolu böyükdür. Məntiq əsas olaraq iki hissəyə bölünür. Ənənəvi məntiq üzərində qurulmuş formal məntiq və formal məntiq üzərində qurulmuş riyazi məntiq.

Məntiq bütün elmlərin əsası kimi götürülür. Məntiq bir elm kimi, bizim eradan əvvəl 4-cü əsrdə formalaşmışdır və bu elmin banisi Aristotel olmuşdur. Məntiq ərəb sözü olub hərfən zəka, ağıl, fikir, anlayış, qanunauyğunluq, nitq mühakimə anlamlarına gelir. Məntiq elminin özünəməxsus qanunları və metodları var. Orta məktəbdə tədris edilən bütün fənlər, o cümlədən ətraf aləmin miqdar və forma münasibətlərini öyrənən riyaziyyat elmi riyazi məntiqin qanunlarından istifadə etmədən tədris metodikasını səmərəli şəkildə təşkil edə bilməz. Bu sözün yunanca qarşılığı «loqos»dur (rus dilindəki loqika sözü də məhz yunan dlindən götürülüb). Lakin bu sözlər məntiq termininin elmi mənasını əhatə etmir. Hazırki dövrdə bu termin daha geniş mənada işlədilir. Məntiqə sözün dar mənasında qısa tərif versək, «məntiq həqiqətə aparan düzgün təfəkkür formaları, qanunları və bu formalar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar və qaydalar haqqında elmdir». Məntiq elmi təfəkkürün formalarını öyrənir və üzə çıxarır. Məntiq elmi insana necə fikirləşməli olduğu barədə bir struktur verir ki, bir çox hallarda bu struktur məntiqli əqli nəticəyə gəlib çıxmaq üçün insana kömək olur. Məntiq daim yaradıcı axtarışların və yeni-yeni məntiq nəzəriyyələrinin meydana gəldiyi bir elm sahəsidir. Məsələn, semantik məntiq, predikatlar məntiqi, simvolik məntiq, ehtimali məntiq, qeyri-səlis məntiq, dialektik məntiq, konstruktiv məntiq və s. Məntiq təfəkkürün şüursuzluq prosesini şüurluluğa çevirir, bununla da təfəkkürün özü dəqiqləşir, insan onu asanlıqla mənimsəyir və bu fenomendən uğurla istifadə edir.

Aristotel (yun. Ἀριστοτέλης); bəzən Ərəstun kimi tanınır; (b.e.ə. 384 - 322) - qədim yunan filosofu məntiq elminin əsasını qoymuşdur.

Pifoqor öz fəlsəfəsini rəqəmlər üzərində qurmuş və ədədi hər şeyin əsas tərifi saymışdır. Belə ki, məsələn, 4-ə 1 və 3- ün vəhdəti kimi, və deməli, onlarla bağlı olan fikirlərin vəhdəti kimi baxmaq olar. Ancaq 4 2-nin özünə vurulmasıdır; eynilə də 9 təkcə 3-ün kvadratı olmayıb, həm də 8 və 1-in, 7 və 2-nin və s. toplamıdır. Pifaqorçular məktəbi "Rəqəmlər dünyanı idarə edir» şüarını irəli sürərək ətraf aləmdə baş verən bütün hadisə və proseslərin rəqəmlər vasitəsilə izah və idarə olunduğunu iddia edirdilər.

Beləliklə, məntiq elmi qədim dövrlərdən başlayaraq təkmilləşdirilmiş, bu günkü səviyyəsinə gəlib çatana kimi müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Riyazi məntiqin banisi sayılan ingilis alimi Corc Bul bu elmi formal məntiqin əsasında, onun bir qolu kimi qurmuşdur. Belə ki, XIX əsrin ortalarında müxtəlif alimlər tərəfindən Aristotel məntiqinin "cəbriləşdirilməsi" baş verir (Bul, de Morqan, Şreder). 1880-ci illərin axırlarında Peano və Dedekind kvantorlardan istifadə edərək məntiq elminin əsasını təşkil edən bir sisitem hazırlayırlar. Uaytxed və Rassel 1910-1913–cü illərdə "Principia Mathematica" adlı traktat hazırlayırlar ki, bu da riyazi məntiqin əsaslarını əks etdirir.

Məntiqdə riyazi üsulların tətbiqi üçün müəyyən simvollar ardıcıllığının olması vacibdir. Bu isə iki sinfin olmasına – semantika və sintaksisə ehtiyac yaradır. Sintaksis dilin obyektlərinin qurulması qaydalarının məcmusudur. Semantika isə doğru və ya yalan qiymətləri aşkar edən mülahizələr çoxluğudur.

Ümumiyyətlə, məntiq elminin inkişaf tarixində onun üç əsas tarixi və regional formalarını qeyd etmək olar – çin, hind və yunan. Müasir məntiq elminin əsasları məhz yunan məntiqindən götürmüşdür. Müasir məntiq elminin inkişafı XIX əsrin axırları – XX əsrin əvvəlindən başlamışdır. XX əsrdə riyazi məntiq artıq sərbəst riyazi elm kimi formalaşmış və inkişaf etmişdir.

İbtidai siniflərdə şagird doğruya – həqiqətə uyğun fikir, yalana isə həqiqətə uyğun olmayan fikir kimi tərif verir, buna aid müxtəlif mülahizələri nəzərdən keçirirlər. Məsələn, "Yer Günəşin ətrafında fırlanır" – doğru, "Ay Yerdən böyükdür" yalan mülahizədir.

Azərbaycanlı alimlərdən Abdulla Nuruşov, Məlik-Baxış Babayev, Rəşid Məmmədov və başqaları riyaziyyatda məntiqi məsələlərin həllinə aid çox maraqlı kitablar yazmışlar. M.B.Babayevin "Maraq və məntiq" seriyasından olan "Məntiqi düşündürmələr" adlı kitabından aşağıdakı kimi riyazi məsələlərə baxaq:

1) 2-yə vuranda tam ədədin kvadratı, 3-ə vuranda isə kubu olan ən kiçik natural ədədi tapın. (cavab - 72)

2) **+***=**** bərabərliyində toplananları və cəmi soldan sağa və sağdan sola oxuduqda onlar dəyişmir. Bərabərliyin şifrini açın. (cavab – 22+979=1001)

Bu məsələlər məntiqi məsələlər olmaqla bərabər, şagirdlərin hesab vərdişlərini inkişaf etdirir. Dərs prosesində belə məsələlərdən istifadə edilməsi səmərəli olardı.

İbtidai siniflərdə rebuslardan istifadə edərək, müxtəlif əyləncəli oyunlar düzəltmək olar. Rebusların düzəldilməsi və həlli ibtidai sinif şagirdləri üçün xüsusilə maraqlıdır. Məsələn, beş hərfli hər hansı bir söz fikirləşirik. Bu sözün hərflərindən rebus düzəltmək olar. Daha sonra bu rebusu həll edərək aldığı nəticəyə əsasən fikirləşdiyimiz sözü tapmalıyıq.

Beş müxtəlif hərfi olan "kitab" sözünü götürək. "Kitab" sözünün hərflərindən aşağıdakı kimi rebus düzəldək:

```
AB  | Tİ
Tİ  |----
    | K
KT
```

Bu rebusun həlli belədir:

```
45  | 32
32  |----
    | 1
13
```

Deməli, rebusda rəqəmləri əvəz edən hərfləri 1, 2, 3, 4, 5 ədədlərinin artması sırasına uyğun qayda ilə düzsək, "kitab" sözünü alarıq:

K İ T A B
1 2 3 4 5

Buradan aydındır ki, oyunda təklif olunan rebusda hərflərin hansı rəqəmləri əvəz etdiyini tapıb, sonra da həmin rəqəmləri artma sırası ilə düzmək lazımdır. Hərflərin rəqəmlərə uyğun düzülüşü axtarılan sözü göstərir.

Səkkiz müxtəlif hərfi olan sözlər üçün bu oyunu aparmaq daha maraqlıdır. Bu qayda ilə göstərilən nümunə əsasında

D E M O K R A T
1 2 3 4 5 6 7 8

sözündən rebus düzəltməyi şagirdlərin özlərinə tapşırmaq olar.

Aşağıdakı misallara baxaq.

1. «Əgər a və b ədədləri 7-yə bölünürsə, ab hasili də 7-yə bölünür, ab hasili 7-yə bölünmürsə, onda nə a, nə də b 7-yə bölünmür». Bu mühakimə üç hissədən ibarətdir.

   1) əgər a və b ədədləri 7-yə bölünürsə;
   2) ab hasili 7-yə bölünür;
   3) ab hasili də 7-yə bölünmürsə, nə a, nə də b 7-yə bölünmür.

İlk iki mühakimədən məntiqi nəticə kimi sonuncu mühakimə alınır, cünki 3-cü mühakimə 1-ci və 2-ci mühakimələrin inkarıdır. Beləliklə, bu misalda aşağıdakı elementləri ayırd edə bilərik:

- "a, b, 3" ədədləri, "bölünmə əməli" - riyazi terminlərdir,
- "əgər, onda, və" - məntiqi terminlərdir.

«Əgər paraleloqramın diaqonalları bərabərdirsə, onda bu paraleloqram düzbucaqlıdır». Bu nümunədə də riyazi və məntiqi terminlər iştirak edir:

- "paraleloqram, düzbucaqlı, diaqonal, bərabərdir" – riyazi terminlər,
- "əgər, onda"– məntiqi terminlərdir.

2. " 3 > 2 " mülahizədir, çünki, onun doğru olduğunu hökm edə bilərik.

3. " x = 2" mülahizə deyil; x-in nəyi ifadə etdiyi məlum olmadığı üçün onun doğru və ya yalan olduğunu hökm etmək olmaz.

Deməli, bütün riyazi mühakimələrdə həm riyazi, həm də məntiqi termin və anlayışlardan istifadə olunur. Lakin orta məktəblərdə istifadə edilən riyazi dil riyaziyyatın elmi dilindən çox fərqlidir. Tədrisdə

istifadə edilən riyazi dil əsasən müxtəlif nümunələrdən, misallardan, analogiyalardan, eksperimentlərdən, ümumiyyətlə, öyrədilən materialın şagirdlər tərəfindən yaxşı mənimsəmələri üçün bütün üsul və vasitələrdən ibarət ola bilər. Riyazi dilin təkmilləşdirilməsi – hazırda və ümumiyyətlə, bütün dövrlərdə riyaziyatın tədrisi metodikasının ən başlıca problemi olmuşdur. Məsələn, riyaziyyat dərsində müəllim belə bir eksperimentdən istifadə edə bilər. «Kağızdan ABC üçbucağını kəsin, sonra isə B və C bucaqlarını kəsib, onları A bucağına birləşdirin». Bu eksperiment vasitəsilə üçbucağın bucaqları cəminin 180 dərəcəyə bərabər olmasını yoxlamaq olar. Lakin riyaziyyatın tədrisində istifadə edilən bu dildən riyaziyyatın elmi dilində istifadə edilmir. Orta məktəb riyaziyyat dərslərində riyazi məntiq ayrıca fənn kimi tədris edilmir, lakin bəzi məntiqi əməliyyatların və məntiqi nəticələrin izahını vermədən riyaziyyat dərsini səmərəli təşkil etmək mümkün deyil. XIX əsrin axırlarından başlayaraq G.Kantor tərəfindən əsası qoyulmuş çoxluqlar nəzəriyyəsi riyaziyyatın nəzəri-çoxluq əsasında öyrənilməsi üçün zəmin yaratmışdı. Müasir riyaziyyat çoxluqlar nəzəriyyəsi əsasında öyrənilir. Lakin bu nəzəriyyənin özü məntiqin qanunlarından istifadə edir. Çoxluqlar nəzəriyyəsinin qurulmasında müxtəlif məntiqi mülahizələrdən istifadə edilir ki, bu da mülahizələr məntiqinin həmin nəzəriyyə üçün ilkin məntiqi sistem olduğunu göstərir.

Deməli, riyaziyyatın öyrədilməsi və öyrənilməsi üçün riyazi məntiqin qanunları bilmək zəruridir. Xüsusən də, ibtidai siniflərdə dərs deyən müəllimlərin məntiq qanunlarının, mülahizələr məntiqini və çoxluqlar nəzəriyyəsini öyrənmələri çox mühümdür. Bu fikri bir az daha dəqiq ifadə etsək, "Məntiq qanunlarını bilmək tədris metodikasının təkmilləşdirilməsinə necə təsir edir?" sualını aşağıdakı kimi cavablandıra bilərik: ilk növbədə proqramda nəzərdə tutulan mövzuları daha səmərəli şəkildə öyrətməyə imkan yaradır, eynitipli çalışmaları təkrarən həll edərək deyil, əlverişli və qısa yolla, əlavə və uzun-uzadı izahatlara keçmədən mövzu mənimsədilir. Bu isə öz növbəsində riyaziyyatın tədrisi metodikasını təkmilləşdirərək, dərs prosesini maraqlı edir və həmçinin dərsin vaxtından qənaətlə istifadə edilməsinə şərait yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Бабкина Н.В. Нетрадиционный курс "Развивающие игры с элементами логики" для первых классов начальной школы. // Психологическое обозрение. 1996, № 2 (3), с. 47-52.
2. Зайцев Т.Г. Теоретические основы обучения решению задач в начальной школе. М.: Педагогика, 1983.
3. Липина И. Развитие логического мышления на уроках математики // Начальная школа. 1999, № 8. с. 37-39.
4. Лихтарников Л.М. Занимательные логические задачи. Для учащихся начальной школы. СПб.: "Лань", "Мик", 1996.
5. Моро М.И., Пышкало А.И. Методика обучения математике в 1-3 кл. М.: Просвещение, 1988.

Methodology for studying the elements of mathematical logic

Summary

This is a compact introdustion to some of the principial topics of mathematical logic. Mathematical logic is a exploring the applications of formal logic to mathematics. It bears close connections to metamathematics, the foundations of mathematics, and theoretical computer science. One of the popular definitions of logic is that it is the analysis of methods of reasoning. In studyng these methods, logic is interested in the form rather than the content of the argument. Logic is basic to all other studies, its fundamental character discouraged any deep logical investigations until the late 19th century. In this article was given the most important logical tasks.

Методика обучения элементам математической логики

Резюме

Математическая логика как наука была создана на основе формальной логики. Она тесно связана с метаматематикой, фундаментальной математикой и ИКТ. Использование на уроках по математике логических задач является не только эффективным средством развития интереса учащихся к предмету, но также имеет познавательное и воспитательное значение. Эти задачи, позволяют повысить интерес к решению задач младшими школьниками, заставляют проявить их интеллектуальные способности. Роль математики в развитии логического мышления исключительно велика. Основными элементами математической логики является умение мыслить логически, выполнять умозаключения без наглядной опоры, сопоставлять суждения по определенным

правилам. Логические и психологические исследования последних лет (начиная с конца 19-го века) вскрыли связь некоторых "механизмов" мышления с общематематическими и общелогическими понятиями. Широкие возможности в этом плане дает решение логических задач.

Rəyçi: dos. T.B.Məmmədova

Süleymanlı Rabiyə Rizvan qızı
Azərbaycan, Bakı
rabiye1997@mail.ru

ŞAGİRDLƏRDƏ YARADICI TƏXƏYYÜLÜN İNKİŞAFI VƏ TƏRBİYƏ EDİLMƏSİ

Açar sözlər: *təxəyyül, inkişaf, yaradıcılıq, fəaliyyət, təxəyyül surətləri, şagirdlər, metod*
Keywords: *imagination, progress, creativity, activity, imagination images,students, methods*
Ключевые слова: *воображение, прогресс, творчество, активность, воображение образы, ученики, методы*

Giriş

Müasir dövrdə məktəblərdə əzbərçilikdən uzaq, müasir təlim metodlarından istifadə edilir. Bu metodlar şagirdlərdə bərpaedici və yaradıcı təxəyyülün inkişaf etdirilməsi məsələsinin zəruriliyini ön plana çıxardır.

Təxəyyül ali psixi funksiyalardan biri kimi diqqəti cəlb edir. İnsan təlim və əmək fəaliyyətində təkcə öz yaddaşına əsaslanmır. O, öz fəaliyyətinə yaradıcı şəkildə yanaşır, yaddaşında olan təsəvvürləri dəyişdirir, yeni qaydada birləşdirir, yeni surətlər yaradır və fəaliyyət göstərir. Yeninin yaradılması ilk əvvəl ideal şəkildə, fikirdə həyata keçirilir və sonra maddi, əməli şəkildə reallaşdırılır. İnsanın öz təsəvvürlərinin ideal şəkildə fikirdə birləşdirilməsi, dəyişdirilməsi və bu əsasda yeni surətlərin yaradılması təxəyyül prosesidir.

Təxəyyül haqqında anlayış

Keçmiş qavrayış materiallarınının yenidən işlənməsi əsasında yeni sürətlərin yaradılmasından ibarət olan prosesə təxəyyül deyilir. Təxəyyül prosesində xarici aləmdə bilavasitə olmayan yeni surətlər yaradır. Lakin insan heç bir şeyi özündən uydurmur, yeni sürətlərin ayrı-ayrı əlamətlərini ancaq həyatdan götürür. Hətta ən fantastik surətlər belə insanların cisim və hadisələr haqqındakı təsəvvürləri əsasında formalaşmışdır. Bu təxəyyülün əsas xüsusiyyətidir. Təxəyyül surətlərinin keyfiyyəti insanın bilik və təcrübəsinin zəngin olmasından asılıdır. Onlar nə qədər zəngin olsa, təxəyyüldə yeni sürətlər yaratmaq üçün zəruri olan material da çox olar (1, s.98).

Bir çox psixoloqlar təxəyyülə müstəqil bir proses kimi qəbul edir. Lakin bəziləri təxəyyülü təfəkkürlə, bir qismi isə təsəvvürlə əlaqələndirir. Müstəqil bir proses kimi qəbul edilməsi daha məqsədə uyğundur. Çünki, təxəyyül obrazları təxəyyül və təfəkkür obrazlarından fərqlənir.

Yaradıcı təxəyyülün inkişafı

Əgər bir uşağın yaradıcı olmasını istəyiriksə ilk əvvəl onda təxəyyülün inkişafına nail olmalıyıq. Məktəblilərə kiçik siniflərdən tədris olunan ədəbiyyat, ana dili, riyaziyyat, musiqi, rəsm, idman və s. kimi fənlərin köməkliyi ilə müəllim şagirdlərdə təxəyyülün aktivləşdirilməsi üçün müəyyən üsullardan istifadə etməlidir. Xəyali situasiyanın yaradılması, müəllim nağılı oxuyarkən uşaqların təsəvvüründə obrazların canlanması onlarda təxəyyülün aktivləşməsinə təkan verəcəkdir.

Məcazlar sistemi də insanın təxəyyülünün formalaşmasında mühüm rola malikdir. Bir insanın yaradıcılıq xüsusiyyətlərinə tək ortaya qoduğu işdə və ya başqaları ilə nitqində deyil, onun daxili nitqində də rast gəlmək olur. Nitq prosesi sayəsində insanın psixoloji vəziyyətini, onun yaradıcılıq imkanlarını, təxəyyülünün nə dərəcədə inkişaf etdiyini müəyyənləşdirmək olar. Məcazlar nitqimizdə monotonluğu aradan qaldırmaq, onun daha rəngarəng etməklə yanaşı insanın dünya və özü haqqında təsəvvürlərin formalaşmasına səbəb olur.

Psixologiyada 50-60 cı illərdə şəxsin yaradıcılıq imkanlarının müəyyən edilməsi üçün "Beyin həmləsi" metodundan istifadə edilirdi. Bu zaman kollektiv 5-10 nəfərlik qruplara bölünürdü və onlara hər hansı məsələ ilə bağlı öz ideyalarını irəli sürmək söylənilirdi. Təklif olunan ideyalar tənqid olunmamalı, və özündən əvvəlki ideyanı daha inkişaf etdirməli idi. Sonda isə ekspertlər ən yaxşı ideyanı seçməliyidilər. Bu metod bir çox ölkələrdə sınaqdan keçirilmişdir. Lakin, müasir metodların köməyi ilə yaradıcılıq və təxəyyül arasındakı qarşılıqlı əlaqəni, şəxsin yaradıclıq imkanlarını daha yaxşı şəkildə müəyyənləşdirmək mümkündür.

Müasir dövrdə "yarımçıq hekayə", "fiqurların identifikasiyası", "strukturların tutulması", "fiqurların kombinasiyası" kimi testlər, tapşırıqlarla yaradıcı təxəyyülün inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək olar.

Fəal yaradıcı təxəyyül birdən-birə yaranmır. Onda obrazlar mərhələlər üzrə yaranır. Öz xarakterik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bu mərhələllər hazırlıq, təkmilləşmə, aydınlatma və yoxlama adlandırılan aşağıdakı ardıcıllıqla həyata keçirilir:

1. Hazırlıq mərhələsi- ideya üçün materialın yığılması;
2. Təkmilləşmə mərləsi- biliklərin konsentrasiyası, ideyaya yaxınlaşma, çatışmayan məlumatların əlavə olunması;
3. Aydınlatma mərhələsi- ideyanın intuitiv dərk edilməsi;
4. Yoxlama mərhələsi- son nəticənin dəqiqləşdirilməsi və formalaşdırılması (3, s.184).

İxtiraçılıq nəzəriyyəsinin müəllifi Q.S.Altşuller yaradıcı təxəyyülü beş mərhələyə ayırır:

1. Birinci mərhələdə qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq obyekt tamamilə dəyişdirilir. Obyektin dəyişdirilməsində əvvəlki elmi məlumatlardan istifadə etmək və lazım olarsa yeni elmi nəzəriyyələr yaratmaq mümkündür. Q.S.Altşuller qeyd etmişdir ki, bu mərhələdə təxəyyülün rolu minimumdur, yaradıcılıq isə reproduktiv xarakterə malikdir;
2. İkinci mərhələdə obyekt tamamilə dəyişdirilir. Məsələnin həlli az təsadüf edilən hadisə və effektlərin elmi əsasda araşdırılmasına əsasən tapılır;
3. Üçüncü mərhələ isə təkmilləşdirilən obyektin ciddi dəyişdirilməli olmağı ilə xarakterizə olunur. Burada tapşırılan işin yerinə yetirilməsi üçün yeni ideyalar və biliklər axtarmaq lazım gəlir. Təxəyyülün rolu birinci mərhələyə nisbətən daha böyükdür.
4. Dördüncü mərhələdə obyektin video dəyişikliklərinə ehtiyac yaranır. Bilik və vasitələrin ancaq bir istiqamətindən istifadə olunur.
5. Beşinci mərhələ obyektin dəyişməməsi ilə xarakterizə olunur. Bu zaman tətbiq etmə vasitəsi həmin obyektə yönəlir. Fikirdə yaranan obrazlar məlum variantlar üzərində qurulur. Təxəyyülün rolu maksimumdur.

Təxəyyül surətlərini təhlil edərkən şəxsiyyət amilini nəzərə almaq vacibdir. Şəxsiyyət keçmişin şüursuz meyillərinin və gələcəyə şüurlu canatmaların indiki zamanda ifadə vasitəsidir. Yaradıcılıq prosesində şəxsiyyətin özünü aktuallaşdırması, şəxsiyyətin özünü idarə etməsi, öz yaradıcılıq meyillərini həyata keçirə bilməsi amilləri xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Tədqiqatlar göstərir ki, “insanın əməliyyat aparmağı sürətlərin xassəsindən asılı olaraq onun təxəyyülü ya konkret, ya da mücərrəd səciyyə daşıyır” (4, s.208).

Hər yaş dövründə təxəyyül surətlərinin yaradılması fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Bunun üçün şagirdləri I-II, III-IV, V-VII, VIII-X1 sinif şagirlərinə ayrırıb hər birinin xarakteristikasından danışmaq olar.

Yuxarıda sadalanan xüsusiyyətləri şagirdlərə də aid etmək olar. 95 nömrəli məktəbdə olan müşüahidələrimə əsaslanaraq deyə bilərəm ki, yaradıcı şagirdlər digərlərindən bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Onlar daha həssas, xəyalpərəst, çoşqun, bəzən itaətkar, bəzənsə laqeyd ola bilirlər. Eyni zamanda həm aqressiv, həm də təmkinli olmağı bacarırlar. Bəzi yaradıcı şagirdlər isə çox sakit, təmkinli olmaları ilə fərqlənirlər.

Yaradıcı təxəyyülün xüsusiyyətlərinə uşaqda 3,4 yaşından rast gəlinir. Bəzi psixoloqlar uşaqlarda 9 yaşına qədər bərpaedici təxəyyülün mövcudluğunu, yaradıcı təxəyyülün isə 9 yaşından sonra formalaşması fikrini irəli sürüblər. Lakin kiçik yaşlarda olan uşaqların rəsmlərinə fikir versək, onları oyunlar zamanı müşahidə etsək belə nəticəyə gələrik ki, bu fikir yanlışdır.

6-7 yaşlı uşaqlarda yaradıcı təxəyyül daha yaxşı inkişaf etmiş olur. Təxəyyülün ikişafının aydın təzahürü nitqdə öz əksini tapır. Uşaqlar məktəbəqədər yaş dövründə nitqə yiyələnirlər. Nitqə yiyələnən zaman uşağın təsəvvüründə ətraf aləm haqqında daha aydın fikirlər formalaşır. Beləliklə, yaradıcı təxəyyülün inkişafı üçün zəmin yaranır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda oyun fəaliyyəti mühüm rola malikdir. Rollu oyunların mənimsənilməsi uşaqlarda təxəyyülün inkişafına səbəb olan faktordur. Əgər uşaq 3- 4 yaşlarında daha çox oyuncaqlara maraq göstərirsə, 6-7 yaşlarında o daha çox təbbi əşyalarla-daş, qazan, daraq, çəkic və s. oynamağa həvəs göstərir.

Uşaqların adi söhbətlərinə fikir verin. Onlar özlərinin kövrək istək və arzularını həmişə gələcək zamanda ifadə edirlər və gələcək zamanda nə deyirlərsə, onların arzu-istək bildirən bu fikirlərində təxəyyülün bir parçası var. “Əmim gələcək, mənə nar gətirəcək”... — uşağın yuxu kimi şirin olan bu istəklərində onun təxəyyül aləmi bilavasitə əks olunur (3, s.106).

Uşaqların kiçik yaşlarında təxəyyül surətləri yaratması bəzən təsadüfü də ola bilər. Məsələn uşaq fikrini düzgün ifadə edə bilmədikdə, gerçək olmayan surətlər yaradır və ya hislərin təsiri ilə bir hadisəni şişirdilmiş formada danışır. Televiziya gördüyü hər hansı qoruxlu filmlər, eşitdiyi dəhşətli hekayələr onun təxəyyülünün mənfi cəhətdən inkişafına səbəb olur.

Məktəbyaşlı uşağın yaradıcılığına nəzər saldıqda bir sıra xüsusiyyətləri müşahidə edə bilirik. Artıq əsas fəaliyyət növü kimi oyun öz yerini təlimə verir. Yaradıcı təxəyyülün inkişafı təlimlə qarşılıqlı əlaqədə olur. Şagird artıq ətraf aləm, reallıq, cəmiyyət haqqında aydın təsəvvürlərə malik olur. Onda ixtiyari diqqət, hafizə, yaddasaxlama, yadasalma kimi əqli keyfiyyətlər formalaşır. Şübhəsiz ki, bunlar yaradıcılıq imkanlarının inkişafına səbəb olur. Bu yaş dövründə onun yaratdığı təxəyyül surətlər daha çox reallıqla bağlı olur.

Müəyyən edilmişdir ki, cisim və hadisələr arasındakı müxtəlif məna əlaqələrini görən, ayırd edən uşaqlar daha zəngin təxəyyül obrazları yaradırlar. Bu isə təsadüfi deyildir. Müasir təsəvvürlərə görə, təxəyyülü mənanın yaranması kontekstində öyrənmək lazımdır. Təxəyyül surəti özünün xüsusiyyətləri ilə, R.Bartın “Obrazın 125 ritorikası” əsərində göstərdiyi kimi, “mənanın əsl ontologiyasını” əks etdirir. Uşağın gerçəkliyə münasibəti bu mənalar vasitəsilə ifadə olunur (3, s.109).

I-II sinif şagirdlərinin yaradıcı təxəyyülü, məktəbəqədər yaş dövründə olduğu kimi, hələ konkret xasiyyət daşıyır. Bu, öz ifadəsini onda tapır ki, həmin sinif şagirdlərinin təxəyyülü hər hansı bir konkret cismə istinad etdikdə daha maraqlı surətlər yaranır. I-II sinif şagirdləri, məsələn, oyun oynayarkən, adətən müəyyən bir cisimdən istifadə edirlər. Müəyyən edilmişdi ki, konkret bir cisimdən istifadə etmədikdə onlar oyun zamanı vəzifələrini uzun müddət ifadə edə bilmirlər. Qabaqcıl müəllimlər bu cəhəti nəzərə alaraq I-II sinif şagirdlərinə, məsələn, baharda “Bahar” mövzusunda inşa yazdırmağı təklif edirlər.

III-IV sinif şagirdlərində yaradıcı təxəyyülün konkretliyi əsasən aradan qalxır. Onlar müəyyən bir konkret cismə istinad etmədən də, fəaliyyətin məqsədinə uyğun təxəyyül surətləri yarada bilirlər. Bu, görünür, onlarda mücərrəd təfəkkürün inkişaf etməyə başlaması ilə əlaqədardır (4, s.67).

Bu yaşda şagirdlərdə gərçəkliyə uyğun təxəyyül surətləri yaratmaq tələbatı yaranır. Belə olan halda, onların təxəyyül obrazları məhdudlaşır. Lakin bu məhdudlaşmanı mənfi hal kimi qiymətləndirmək düzgün deyildir. Belə ki, kiçik yaşlarında yaratdıqları reallıqdan uzaq olan təxəyyül surətləri artıq öz yerini real obrazlara verir.

Bu zaman müəllimin üzərinə düşən əsas vəzifə şagirdlərdə yaradıcı təxəyyülün inkişafına təsir göstərəcək təlim materiallarından istifadə etməkdir. Bu siniflərdə şagirdə verilən hekayədə əsas diqqət təbiətin təsvirinə, obrazların daxili aləminə, onların mənəvi dünyasına, hekayənin məzmununa yönəldilir ki, bu da yaradıcı təxəyyülün inkişafına müsbət təsir göstərir. Şagirdlər özləri də hekayələr, şeirlər yazırlar.

V-VII sinif şagirdlərinin təxəyyül surətləri öz xüsusiyyətlərinə görə digərlərindən fərqlənir. Şagirdlərin ədəbiyyat, rəsm və s. fənlərindən əldə etdikləri yeni biliklər onlarda bədii və təsviri fəaliyyət sahəsində yaradıcılıq imkanlarının inkişafına müsbət təsir göstərir.

Bu yaşda yaradıcı fəaliyyətdə əmələ gələn təxəyyül surətlərinin reallıq xüsusiyyətləri özünü daha aydın büruzə verir. Yeniyetmələr təxəyyül surətlərini yaradarkən məntiqə əsaslanır. Onlarda tənqiqi təfəkkür inkişaf edərək yaradıcı təxəyyülün müsbət təsir göstərir. Elə bu səbəbdən yeniyetmələrin nitqində, yazılarında reallıqdan uzaq nağıl sürətlərinə; divlərə, sehirli xalata, uçan xalçaya və s. rast gəlmək çətindir.

VIII- XI sinif şagirdlərində orijinal surətlər yaratmaq təlabatı yaranır. Onlar məşhur yazıçıların, rəssamların əsərlərində ilham alaraq bu surətləri yaratmağa səy göstərirlər. Bu yaşda tanış olduqları bədii təsvir və ifadə vasitələri, kimya, biologiya, fizika və başqa fənlərdə apardıqları eksperimentlər onlarda yaradıcılıq keyfiyyətlərinin inikişafına səbəb olur.

İlk gənclik dövründə yaradılan təxəyyül surətləri zamanı şagirdlər sürətlərin xarakteristikasına, onların hislərinə, ətraf aləmə, surətlərin özlərinə olan münasibətə xüsusi önəm verirlər. Şagirdlərdə müşahidəçilik, tənqidi təfəkkür kimi keyfiyyətlər inkişaf etmiş olur. Bu da özü-özlüyündə yaradıcı təxəyyülə öz müsbət təsirini göstərir.

Şagirdlərdə yaradıcı təxəyyülün inikişafına nail olmaq üçün bir çox metodlar, üsullar vardır. Müasir kurrikulumun əsas tələblərindən biri də şagirdlərin yaradıcılıq imkanlarının inkişafına nail olmaqdır. Bunun üçün bahalı texnikalara və ya labaratoriyalara ehtiyac yoxdur. Sadəcə dünyanın ən qabaqcıl ölkələrinin təcrübələrindən istifadə etmək kifayət edər.

Ə.Əlizadənin fikrincə, elmi-texniki tərəqqi şəraitində məktəb proqramının mənimsənilməsi ənənəvi təhsil sistemində olduğu kimi yaddaş gücünə yox, yalnız yaradıcı təfəkkür hesabına mümkündür. Başqa sözlə, hafizə məktəbindən- “əzbərləmədən” qurtulub, ağıl, hiss, və yaradıclıq məktəbinə keçid zəruridir (2, s.352).

Ç.M. Hacıyevin tədqiqatları onu deməyə imkan verir ki, yaradıcı ünsiyyətin təşkili probleminin işlənib hazırlanması yaradıcılığın kompleks tədqiqi strategiyasında ön sırada gələn məsələlərdən biridir. Yaradıcı ünsiyyəti Ç. M. Hacıyev 5 inkişaf mərhələsinə ayırır:

Birinci mərhələ— ünsiyyət daha çox kommunikativdir və informasiyanın ötürülməsindən ibarətdir;
İkinci mərhələ— ünsiyyət kommunikativdir, informasiya birbaşa təyinatı üzrə istifadə olunur;

Üçüncü mərhələ— ünsiyyət kommunikativ-yaradıcı xarakter daşıyır. İnformasiya həm təyinatı üzrə "birbaşa" həm də, sətiraltı mənada ifadə olunur;

Dördüncü mərhələ— ünsiyyət yaradıcı-kommunikativ xarakter alır. İnformasiyanın ötürülməsi özlüyündə köməkçi rol oynayır;

Beşinci mərhələ — bunu sırf yaradıcı mərhələ adlandırmaq olar. Ç. Hacıyevin fikrincə, yaradıcı ünsiyyəti təşkil etmənin bu mərhələyə uyğun real metodları hələ meydana gəlməyib (5, s.98).

Məktəbəqədər yaş dövründə uşağın əsas fəaliyyət növü oyundur. Oyunlardan istifadə edərək uşaqda təfəkkür və təxəyyülün inkişafına nail olmaq mümkündür. Oyunların müxtəlif növləri vardır; əşyavi və süjetli, hərəki və didaktik, fərdi və qrup halında, rollu və qaydalı oyunlar və s. Oyun – elə fəaliyyət növüdür ki, onun nəticəsində heç bir maddi və mənəvi məhsul əldə edilmir (yaşlıların və uşaqların işgüzar və quraşdırma oyunlarından başqa). Oyun ən çox əyləncə xarakteri daşıyır və istirahət məqsədi güdür. Lakin bu əyləncə vasitəsilə uşaqlar çox şey əldə edirlər. Onlar burada ünsiyyət tələbatların da ödəyirlər. Kiçik yaşlarında valideynlərlə oynadıqları oyunlar uşaqlar və valideynlər arasındakı münasibətə, ünsiyyətə təsir edir. O cümlədən bağça yaşı dövründə tərbiyəçilər uşaqların təfəkkür və təxəyyülünün inkişafına təkan verən oyunlardan istifadə etməlidir.

Təxəyyül və oyun bir-biri ilə sıx əlaqəyə malikdir. Məktəbəqədər yaş dövründə istər evdə ailə tərbiyəsi, istərsə də bağçada aparılan tərbiyə nəticəsində uşaqların oyun prosesində onların təsəvvür ehtiyatı xeyli artır, yaddaş fəaliyyəti, təfəkkürləri inkişaf edir, uşaqlarda yeni tələbatlar əmələ gəlir. Bütün bunlar isə onların təxəyyüllərinin geniş və məzmunlu xarakter alması ilə nəticələnir (6, s.327).

Bu yaş dövründə uşaqlarda özlərini kiməsə bənzətmək, digər insanların hərəkətlərini təkrarlamaq tələbatı yaranır. Elə bu səbəbdən onlar oyun oynayarkən müəllim, həkim, sürücü, pilot və s. rolunu öz üzərlərinə götürür, onların hərəkətlərini təqlid edirlər. Lakin təqlid etmə prosesi eyniylə olmur. Uşaq buraya öz fantaziyasına uyğun olaraq nələrsə əlavə edir. Oyunlarda yaradıcılıq ünsürləri öz əksini tapır.

Oyun zamanı uşaq şəraiti dəyişdirir, predmetləri yeni qaydada yerləşdirməyə can atır, əşyalara özü bildiyi funksiyaları həvalə edir. Kibrit qutusu-beşik, stul- avtomobilə, gəlinciklər- anaya, bacıya, uşağa çevrilir. Bu təxəyyülün yaradıcı funksiyası ilə əlaqədardır.

Şagirdlərin ilk qələm təcrübələrinə — rəsm əsərlərinə, şerlərinə, hekayələrinə, bəstələrinə, elmi-texniki axtarışlarına qayğı ilə yanaşılmalıdır. Onları bədii, elmi, texniki yaradıcılığın xüsusiyyətləri, görkəmli yazıçıların, alimlərin, konstruktorların və b. yaradıcılıq laboratoriyası ilə də tanış etmək, yaratdıqları yeni təxəyyül surətlərini ifadə etmək üçün yaradıcılıq vərdişləri aşılamaq lazımdır. Məktəbli xəyalının tərbiyə imkanlarından da səmərəli istifadə olunmalıdır (7, s.116).

Bir çox şagirdlər hər hansı problemin, məsələnin həllində təxəyyül imkanlarından yetərincə istifadə edə bilmirlər. Bunun səbəbi adətən təxəyyülün kasadlığı və zamanında valideyin və tərbiyəçi tərəfindən uşağın düzgün yönləndirilməməsi olur.

Bəs şagirdlərdə yaradıcı təxəyyülü necə aktivləşdirmək olar?—Müasir kurrikulumun tələblərindən biri şagirdlərlərə əməkdaşlığın, yoldaşlıq kollektivin üzvü olmaq hislərini aşılamaqdır. Buna görə də tədris zamanı qrup işlərinə xüsusi önəm verilir. Təcrübələr göstərir ki, qrupla iş zamanı şagirdlərdə yaradıcı təxəyyülün inkişafını stimullaşdıran mühit yaranır. Bunun üçün bir sıra metodlar vardır. Onlardan ən çox istifadə olunanların nəzərdən keçirək.

"Beyin həmləsi" — yaradıcısı A.Osbornun olmuşdur. O bu metodu 1957-ci ildə işləyib hazırlamışdır. Lakin müasir dövrdə də ondan geniş şəkildə istifadə olunur. Dərsdə 5-10 dəqiqə ərzində şagirdlərin öyrənilən mövzu, problemin həlli yolları üzrə müxtəlif ideyaları irəli sürməsi vasitəsi kimi istifadə olunur. Beyin həmləsi şagirdlərin yeni bilikləri üzə çıxarmağa, müzakirə olunan məsələyə maraq oyatmaqla yanaşı yaradıcı təxəyyülün inkişafında əvəzsiz rol oynayır. Bu zaman şagirdlər yeni fikir və ideyalar irəli sürməlidir. Bu isə öyrənilən mövzuya marağı oyadır.

Beyin həmləsi zamanı müəllim ilk olaraq həll olunmalı problemi elan edir. Sual lövhəyə yazıla və ya şifahi şəkildə verilə bilər. Mümkün qədər çox şagird fikir söyləməlidir. Söyləninlər heç bir şərh verilmədən, tənqidi münasibət bildirilmədən lövhədə qeyd olunur. Daha sonra ideyalar müzakirə edilir. Şagirdlər faydalı hesab etdikləri ideyaları seçirlər.

Klaster (şaxələndirmə)— Bu zaman müəllim tərəfndən lövhədə və ya iş vərəqlərində dairə çəkilir və onun mərkəzində yazılmış anlayış ilə bağlı söz və ya ifadələr söyləmək şagirdlərə tapşırılır. Müəllimin yazdığı anlayışdan başlayaraq hər onunla əlaqəli sözlər xətlərlə birləşdirilir. Bu zaman şagirlərdə həm yaradıcı həm də bərpaedici təxəyyül inkişaf edir. Şagird real olan və ya öz təxəyyülünün nəhsulu olan anlayışları qeyd edə bilər. Unutmaq olmaz ki, hər anlayış mərkəzdə yazılanla bağlı omalıdır.

Qərarlar ağacı— Bu üsul qərarların qəbul edilməsi zamanı alternativ yolları araşdırmaq və təhlil etmək məqsədi daşır. Şagirdlər təxəyyülərində məsələnin həlli yollarını canlandırmalı, onların hansının daha

səmərəli olduğuna qərar verməlidirlər. 4-6 nəfərdən ibarət qruplarda şagirdlər problemin həlli yollarının üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini təhlil edir,onları "+", və ya "-" işarəsinin qarşısında müvafiq qaydada qeyd edirlər. Sonda nəticə cədvəlin qərar hissəsində yazılır və üstü örtülür. Bütün qrupların təqdimatından sonra müzakirə aparılır;

Qrup müzakirəsi metodlarından biri kimi U.Qardonun ―Sinektika‖ metodu da maraqlıdır. Öz dəst-xəttinə görə bu metod ―Beyin həmləsini‖ xatırladır, lakin ―Beyin həmləsindən fərqli olaraq ―Sinektika metodu müxtəlif ideyalar arasında oxşar cəhətlərin müəyyən edilməsini, ümumi məxrəcin tapılmasını nəzərdə tutur. Müzakirəni sinektor (qrup müzakirəsinin aparıcısı) başlayır. Onun əsas vəzifəsi bir-birinə əks ideyaları dəqiq formulə etməkdən ibarətdir. Qrup bu ideyaları müzakirə edib qiymətləndirir, onları bir-birinə yaxınlaşdıran ümumi cəhətləri müəyyən edir.

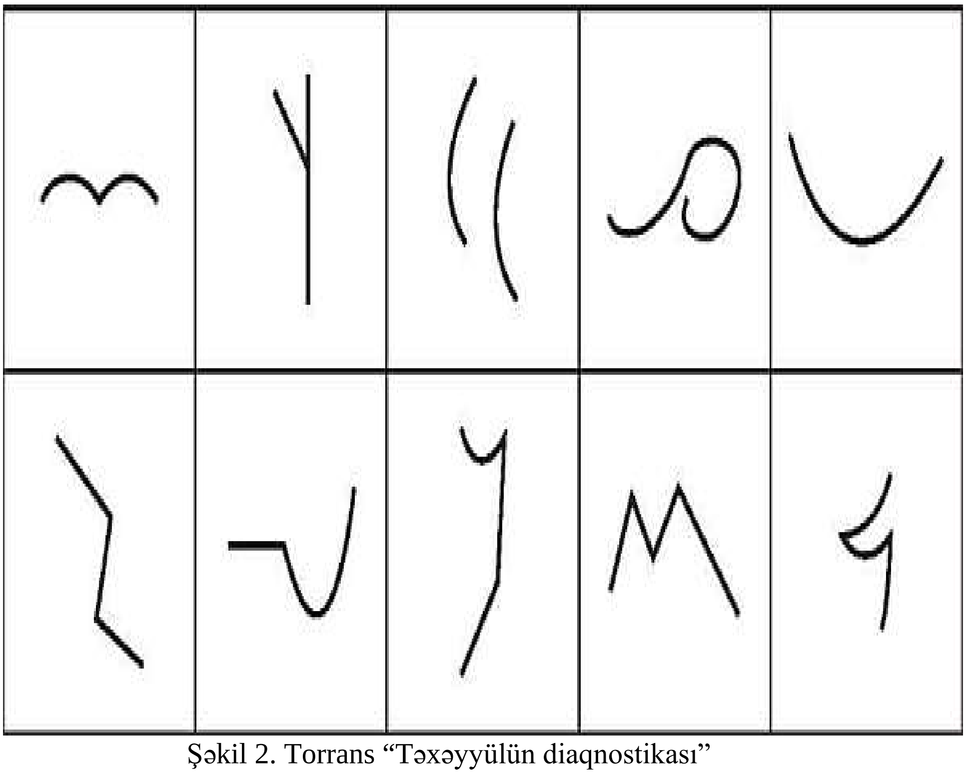
Sinektika metodunda məntiqi priyomlardan, xüsusilə oxşarlıq üzrə mühakimə priyomlarından geniş istifadə olunur (7, s.118).

Qrup işlərində istifadə olunan metodlardan başqa şagirdlərlə individual iş zamanı da onlarda yaradıcı təxəyyülün inkişafına səbəb olan müxtəlif üsullar vardır:

Layihələrin hazırlanması— Layihələrin hazırlanması müxtəlif mövzuların müstəqil şəkildə tədqiq edilməsidir. Layihələr şagirdlərin yaradıcılıq imkanlarının tədqiqat vərdişlərinin, biliklərə müstəqil yiyələnmə bacarıqlarının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Müəllim tədqiqat zamanı şagirdə kömək edə, yol göstərə bilər. Lakin təqdimat zamanı şagird heç kimin köməyindən istifadə etməməmlidir. Tədqiqatın nəticəsi isə hesabat, xəritə, illüstrasiya, fotoşəkillər cədvəllər, qrafiklər, formasında ola bilər;

Şagirdlərin təxəyyüllünün inkişafı üçün psixoloqlar "yarımçıq hekayə" metodundan istifadəni məsləhət görürlər. Bu zaman şagird artıq hekayənin süjetini sadəcə olaraq inkişaf etdirmir həmçinin əvvəldən axıra qədər süjetin inkişafı üçün zəruri olan fərziyyələr irəli sürür. Əgər şagird yarımçıq hekayə metodunu uğurla yerinə yetirirsə, belə nəticəyə gəlmək olar ki onda yaradıcı təxəyyülün inkişafı normal səviyyədədir;

Bunlardan başqa şagirdlərə şeir yazmaq, möcud olmayan bir əşya və ya heyvan şəkli çəkmək, sadə bir qutunu öz istəklərinə uyğun bəzəmək, verilmiş müxtəlif fiqurlardan müəyyən əşya düzəltmək və s. kimi əyləncəli tapşırıqlar verilə billər. Bu tipli tapşırıları şagirdlər sevərək yerinə yetirəcək, müəllim isə onlarda yaradıcı təxəyyülün inkişafını stimullaşdıracaqdır.

Şəkil 2. Torrans "Təxəyyülün diaqnostikası"

Ədəbiyyat:

1. Əzizov Q.Q. "Psixologiya" Bakı: 2013, 432 s.
2. R.H. Qədirova T.T. Babayeva Ümumi psixologiyadan ixtisas praktikumu, Bakı:2014, s.169.

3. Salamova K. B. Ümumi psixologiya Sumqayıt: 2016, 380 s.
4. Y. V. Şoroxova, İ. P. Pavlovun siqnal sistemləri haqqında materialist təlimi, Moskva,1955-ci il, 208 s.
5. Пономарев Я.А., Гаджиев Ч.М. Закономерности общения в творческом коллективе. Психология творчества: общая, дифференциальная, прикладная.М. Найка, 1990. 303 с .
6. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı: Çinar–çap, 2002, 623 s.
7. Psychobox. A box of psychological games. UK, 2004

Progress and Bringing up of Students' Creative İmagination
Summary

This article is based on the number of local and foreign psychologists' experimental-psychological investigations and academic researches. Creative imagination differs according to its age groups and students' individual characters. The most efficient way of achieving the progression of creative imagination, is choosing appropriate method for each age group. Experimental tests are also important for measuring the effectiveness of imagination. Children who can identify different content connection are able to create more creative images. Imagination has significance role in all type of activities.

Развитие и воспитание творческого воображения у студентов
Резюме

Эта статья основана на экспериментальных и психологических исследованиях азербайджанских и зарубежных психологов. Творческое воображение образовывается в зависимости от возрастной группы и индивидуальных особенностей учащихся. Самый эффективный способ достичь творческого воображения - это выбрать метод, подходящий для каждой возрастной группы. Экспериментальные тесты также важны для измерения эффективности воображения. Дети, которые видят разные значения между предметами и событиями, создают более лучшее воображение и видят новые образы. Воображение важно во всех сферах деятельности.

Rəyçi: f.ü.f.d. Ə.Əliyev

Мамедова Егана Исраиль гызы
Азербайджанский государственный
университет нефти и промышленности
yenana@mail.ru

ПРИМЕРЫ ПРИМЕНЕНИЯ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

***Ключевые** слова: русский язык как иностранный, методика обучения русскому языку как иностранному, языковая личность, типология ошибок, формы и методы контроля*
***Acar sözlər**: rus dilini xarici dil kimi, xarici dil kimi rus dilinin tədrisi üsulları, dil şəxsiyyəti, səhvlərin tipologiyası, idarəetmə formaları və metodları*
***Key word**: russian as a foreign language, methods of teaching Russian as a foreign language, language personality, typology of errors, forms and methods of control*

Инновации становятся определяющей характеристикой преподавания иностранному языку за последние годы. Сегодня интеграция технологий в обучении иностранному языку неизбежно, поэтому значительное внимание уделяют внедрению инновационных технологий в образовательный процесс. Современный этап развития общества ставит перед системой образования целый ряд принципиально новых проблем, среди которых следует отметить необходимость повышения качества и доступности образования. Принципы – это исходные положения, лежащие в основе учебного процесса, правила, которых должен придерживаться преподаватель в работе с учащимися. Эффективность обучения в целом и достижение поставленных целей на отдельном занятии зависит от знания и осуществления основных принципов преподавания русского языка и организации урока. Планируя занятие с иностранными учащимися, преподаватель должен учитывать следующие ведущие принципы:

1.Коммуникативное обучение (единица обучения – речевой акт). Вырабатывается речевое поведение в различных социальных ситуациях, поведение определяется социальным контекстом.

2. Формирование коммуникативной компетенции, т.е. умения решать коммуникативные задачи речевыми средствами. В процессе обучения используются аутентичные материалы, вводятся страноведческие понятия. Коммуникация ведется на изучаемом языке.

3.Личностно-деятельностный подход. В процессе обучения устанавливается межличностное общение: учащиеся решают общие задачи, работают в парах, группах и т.п., преподаватель создает условия коммуникации и облегчает ее.

4. Использование речевой ситуации в процессе обучения. В процессе обучения различают два вида ситуаций: естественные ситуации имеют естественные стимулы к речи (опоздание на урок, пропуск занятий, решение внеучебных вопросов и т.п.); учебные ситуации обеспечивают планомерную работу по развитию навыков речи на основе различного лексико-грамматического материала. Компоненты речевой ситуации: условия ситуации: описание обстановки и информация об участниках – речевой стимул (причина, побуждающая к речи) – речевая реакция.

Помимо основных принципов организации занятия по русскому языку как иностранному, современная методика преподавания РКИ предлагает модель уроков. Модель урока определяется задачей, которую ставит 7 преподаватель перед учащимися. Тем не менее, существует традиционная структура урока.

1. Начало урока. Как правило, начало урока представляет собой личностное общение, ответы на вопросы (Как дела? Что вы делали вчера? и т.п.), преподаватель стимулирует речевую деятельность учащихся. Оргмомент.

2. Аудирование (рассказ преподавателя на основе личных впечатлений или прочитанного, заранее подготовленного текста). 3. Основная часть урока. Введение нового материала с помощью текста – работа с новыми лексическими и грамматическими единицами – выполнение упражнений разных видов для формирования языковой, речевой и коммуникативной компетенций – обучение чтению и письму – подведение итогов урока.

Данная модель может быть представлена в виде более подробной схемы:

1. Организация начала урока (введение в языковую среду).
2. Проверка домашнего задания.
3. Подготовка к активной учебно-познавательной деятельности на основном этапе урока.

4. Введение нового учебного материала и алгоритма формирования новых речевых умений и навыков.

5. Первичная проверка понимания учащимися нового учебного материала.

6. Закрепление новых языковых и речевых умений и навыков.

7. Обобщение и систематизация учебного материала.

8. Контроль и проверка языковых и речевых умений и навыков.

9. Подведение итогов урока.

10. Домашнее задание. В специальных целях структура урока может меняться. В данном учебном пособии предложенные уроки направлены на развитие навыков чтения, аудирования и говорения, в связи с чем предлагается следующая модель урока: словарь, речевые модели, диалог, вопросы на понимание текста, задание и тесты. Каждый компонент урока предполагает использование различных видов упражнений, развивающих разные виды речевой деятельности (РД) и формирующих разные компетенции. Как видим, выполнение упражнений не является самоцелью, различные типы упражнений направлены на развитие видов речевой деятельности и запланированы преподавателем. Речевая деятельность – это один из видов деятельности человека, понимаемый методистами как «активный, целенаправленный, опосредованный языковой системой и обусловленный ситуацией общения процесс передачи и приема сообщения» [21]. Речевая 8 деятельность представляет собой систему умений, направленную на решение коммуникативных задач. Если в процессе речевой деятельности информация порождается и передается, то такой вид речевой деятельности носит продуктивный характер. Если речевая деятельность ориентирована на восприятие и переработку информации, то ее характер рецептивный. К продуктивным видам речевой деятельности относятся говорение и письменная речь, к рецептивным – аудирование и чтение.

Помимо развития определенных видов речевой деятельности, структура урока и используемые преподавателем типы упражнений связаны с формированием компетенций у учащихся. В современной науке существуют разные подходы к определению данного понятия, но в практическом аспекте компетенции описывают, во-первых, чем необходимо овладеть изучающему иностранный язык, чтобы использовать его в целях общения; во-вторых, какие знания и умения необходимо освоить, чтобы коммуникация была успешной. В связи с этим при изучении языка различают три вида компетенций: 1) языковая компетенция предполагает понимание и знание языка, то есть знание системы языка и его подсистем – фонетики, лексики, грамматики; 2) речевая компетенция – это навыки и умения строить речь по правилам; 3) коммуникативная компетенция – навыки и умения использовать язык в целях общения, создавая грамотные речевые произведения. С данным видом компетенций тесно связаны коммуникативные умения, то есть умения решать неречевые задачи речевыми средствами.

Новые технологии обучения помогают создавать мотивирующую благоприятную среду в процессе урока. Инновационная деятельность ориентирует педагога на будущее, на новейшие достижения науки, а инновационно работающие образовательные учреждения приобретают конкурентные преимущества и тем самым опережают в своем развитии другие структурные элементы системы образования. Значит, инновационная деятельность предполагает положительные преобразования образовательной системы и нацелена на развитие самого педагога как творческой личности.

В обучении иноязычнои речи используются интерактивные методы. В этом процессе суггестологический метод приобрел особую эффективность. Использование оптимальных средств во время аудиторной работы создает возможности для интенсивного усвоения речи в коммуникативном общении, мотивирует процесс обучения. Современную методику преподавания русского языка как иностранного характеризует акселерация, т.е. ускорение темпов обучения, стремление к большой оптимизации, интенсификации учебного процесса. Для более совершенного практического овладения иностранным языком необходимо в известных пределах понимать устную и письменную речь на данном языке и уметь выражать свои мнения на нем. Из этого следует простой вывод, что в типичном случае предметом обучения должен быть не русский язык вообще, а речь на русском языке, процессы порождения речи. Различие между языком и речью с наибольшей очевидностью выступает как раз при обучении иностранному языку, в процессе чего, с одной стороны, изучается язык, т.е. происходит овладение теорией языка, с другой - научение речи, т.е. научение говорению, слушанию, чтению и письму. В результате изучения языка приобретаются знания, в результате практики - умения и навыки. Умение общаться на иностранном языке представляет собой моделирование ими в речевой практике процессов порождения, смыслового восприятия и комму ни кативного

взаимодействия речевых высказываний и формирование соответствующих механизмов. Особое значение приобретают овладение обучаемыми психотехникой речевого общения и достижение в обучении ряда педагогических целей. Это особым образом организованное обучающее общение, в ходе которого происходит ускоренное познавательное обогащение и активное творческое развитие личности при помощи системы управляемых групповых взаимодействий. Здесь главной целью обучения выдвинуто овладение учащимися иноязычной речью.

Известно, что иностранцы, изучающие русский язык у себя на Родине, оказываются бессильными, попадая в нашу страну. Они не могут применить полученные знания. Поэтому особое значение придается языковой среде, где происходит приобретение практических навыков речевого общения.

Литература:

1. Китайгородская Г.А. Методика интенсивного обучения иностранным языкам/Г.А. Китайгородская. - М.: Высшая школа, 1991.
2. Митрофанова О.Д. Методика преподавания русского языка как иностранного / О.Д.Митрофанова, В.Г. Костомаров. - М.: Русский язык, 1990.
3. Маркова И.Н. Интерактивные методы обучения русскому языку иностранных студентов. Педагогика. Научное образование, МГТУ.2001
4.Русская разговорная речь. Фонетика. Морфология, Журналистика.2008 № 2

Xarici dil tədrisində innovativ texnologiyaların tətbiqi nümunələri
Xülasə

Məqalədə rus dilinin tədrisinin müasir metodları müzakirə olunur. Həm dil materialının məzmununa, həm də texnologiyaların düzgün seçilməsinə, effektiv tədris metodlarına və xarici dilli qruplarda rus dilinin biliklərinə nəzarət etmək üçün innovativ bir yanaşmanın zəruriliyi vurğulanmışdır.

Təhsil prosesində vacib bir komponent tələbənin aktiv işinin əsas motivi olan bilişsel maraqdır. Mövzuya maraq, materialı daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Bu gün təlimin əsas vəzifəsi yalnız müəyyən bilik və bacarıqların ötürülməsi deyil, həm də tələbənin şəxsi və peşə baxımından əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin formalaşdırılmasıdır. Bu problem müəllim fəaliyyətindən tələbə fəaliyyətinə vurğu edərək, tədrisə innovativ yanaşmalarla həll olunur.

Examples of the application of innovative technologies in teaching a foreign language
Summary

The article discusses modern methods of teaching the Russian language. The necessity of an innovative approach both to the content of the language material and to the right choice of technologies, effective teaching methods, and control of knowledge of the Russian language in foreign-language groups is emphasized.

An important component in the educational process is cognitive interest, which is the fundamental motivation for the student's active work. Interest in the subject helps to better understand the material. Today, the main task of training is not only the transfer of certain knowledge and skills, but also the formation of the student's personal and professionally significant qualities. This problem is solved by innovative approaches to teaching, shifting the emphasis from teacher activity to student activity.

Рецензент: доц.С.Алиева

Aslanova Ülviyyə Salam qızı
Bakı ş., 170 № -li tam orta məktəb

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ OXU TƏLİMİNƏ VERİLƏN TƏLƏBLƏR

Açar sözlər: *İbtidai təhsil, Azərbaycan dili, oxu təlimi, nitq mədəniyyəti, metodika*
Key words: *Primary education, Azerbaijani language, readings, speech culture, methodology*
Ключевые слова: *Начальное образование, Азербайджанский язык, чтения, речевая культура, методика*

Azərbaycan dilinin tədrisində əsas məqsəd şagirdlərin nitq bacarıq və qabiliyyətlərini təkmilləşdirmək, ana dilində düzgün yazı, oxu və nitq mədəniyyətinə yiyələndirməkdir. Bütün bunlarla bərabər dilin tədrisi şagirdlərin elmi dünyagörüşünü genişləndirir, təfəkkürünü inkişaf etdirir, leksikonunu zənginləşdirir, düzgün nitq vərdişləri, danışıq qabiliyyəti yaradır, onlarda ana dilinə sevgi və məhəbbət hissləri aşılayır və mənəvi, əxlaqi cəhətdən onları kamilləşdirir.

Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin tədrisində oxu materialları və onların öyrənilməsi və öyrədilməsi məsələləri xüsusi yer tutur. Oxudan səmərəli istifadə etmək, oxunun düzgün metodikasına yiyələnmək - xüsusilə ifadəli oxu qaydalarına əməl etmək, şagirdlərin düzgün, savadlı nitqə yiyələnmələrinə, əxlaq vəmənəviyaytlarının zənginləşməsinə, yaradıcı təfəkkürlərinin inkişafına və gələcəkdə də onların natiqlik qabiliyyətlərinə yiyələnmələrinə səbəb olacaqdır.

Oxu şagirdlərin dil duyumunun inkişafını, fikrin ifadə olunmasında sözün məna xüsusiyyətlərinin, cümlə və mətnin rolunun anlaşılmasını, lazımi vərdişlərin məqsədyönlü şəkildə təkmilləşdirilməsini, dilin gözəlliyinə, üslubi imkanlarının zənginliyinə şagirdlərin maraq və məhəbbətinin formalaşmasını təmin edir. Müxtəlif üslublarda yazılmış mətnlərin məzmun və struktur elementlərinin müstəqil qavranılmasına imkan yaradır, ana dilinə, bu dildə yazılmış elmi-kütləvi və ədəbi-bədii nümunələrə marağı dərinləşdirməyə, ümumi nitq mədəniyyətinin inkişafı üçün lüğət ehtiyatını daha da zənginləşdirməyə xidmət edir.

Oxu dərsləri şagirdlərin nitqini, təfəkkürünü, təxəyyülünü, fantaziyasını, yaradıcılığını inkişaf etdirməklə yanaşı onlarda yüksək müsbət əxlaqi, mənəvi keyfiyyətlər formalşdırır. Professor Yəhya Kərimov bu barədə çox dəyərli fikirlər söyləyir: "Oxu dərslərində şagirdlərdə vətənə məhəbbət və səadqət tərbiyə olunur, onlara xeyirxahlıq, ədalətlilik, namusluluq, mərdlik, fədakarlıq, təvazokarlqı, düzlük və doğruçuluq kimi sosial-əxlaqi keyfiyyətlər aşılanır, onların dünyagörüşünün formalaşması üçün ilkin bünövrə qoyulur"(1,178).

Oxu şagirdlərin fikirlərini şifahi və yazılı şəkildə ifadə etmək bacarığını yüksəldir, onlarda şüurlu, düzgün, sürətli və ifadəli şəkildə oxunmuş materialın məzmununu nəql etmək və s. bacarıqlar yaradır. Bütün bunlarla yanaşı, oxu şagirdlərin nitqini inkişaf etdirir, onların lüğət ehtiyatını zənginləşdirir, dəqiqləşdirir. Professor Nabat Cəfərova bu barədə yazır: "Oxu məşğələləri şagirdlərin lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirmək baxımından çox mühüm və zəruri mənbədir. Oxu dərslərində lüğət üzrə iş əsasən yeni sözlərin şagirdlərin fəal lüğət ehtiyatına daxil edilməsi, nitqin sinonimlər, omonimlər, çoxmənalı sözlər, antonimlər, obrazlı söz və ifadələr hesabına zənginləşdirilməsi şəklində aparılmalıdır"(2, 298)

Hər bir təhsil səviyyəsi üzrə oxunun tələbləri dəyişir. İbtidai təhsil səviyyəsində mətnin oxununşunda aşağıdakı tələblərə əməl edilməlidir: Şagirdlər üçün:

• mətni düzgün və şüurlu oxuyur;
• mətni ifadəli oxuyur;
• müxtəlif mətnləri bütöv sözlərlə səsli və səssiz oxuyur;
• oxuduğu mətnin məzmununu anlayır, emosional hisslər keçirir və ona fəal münasibət bildirir;
•mətnin hissələri arasında məntiqi və məna əlaqələrini müəyyənləşdirir;
•bədii və elmi – kütləvi mətnləri fərqləndirir.

Oxunun düzgünlüyü dedikdə sözlərin aydın səlis tələffüzü, yəni təhrif etmədən, heca və səsləri buraxmadan, əlavə etmədən, onların yerini dəyişmədən, sözün sonunu təhrif etmədən oxunması, sözlərdə vurğunu düzgün işlətmək və vurğuya görə sözün, mənasının dəyişməsinə yol verməmək, cümələlərin sonunda fasilə verməklə oxumaq, durğu işarələrinin tələblərinə əməl etmək, cümlədə söz buraxmamaq və əlavə etməmək, cümlədə sözləri və mətndə cümlələri təkrarlamamaq, kəkələməmək, dialektdən istifadə etməmək başa düşülməlidir. Aydın məsələdir ki, ibtidai siniflərdə şagirdlərin cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri barədə anlayışları vardır. Mətnin düzgün oxunuşunda intonasiya xüsusi əhəmiyət kəsb edir, durğu işarələri, vurğu, pauza və s. oxu qaydalarına ciddi əməl edilməldiir.

Əlbəttə, oxunun şüurluluğu da əsas şərtdir. Şüurluluq hər bir sözün, söz birləşməsinin, cümlənin və bütövlükdə mətnin mənasının başa düşülməsində özünü göstərir. Oxunun şüurluluğu oxunmuş mətnin məzmununun şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsini tələb edir. Şüurlu oxu təlim nəticəsində şagird mövzunun məzmunu əsasında hekayənin əsas fikrini izah etməli, onun məzmununu yaşamalı, əsas obrazın davranışlarına münasibət bildirməli, əsərin, hekayənin və yaxud parçanın ideyasını başa düşməli, əsərin məzmununu başa düşməklə onu qiymətləndirməlidir.

Oxunun mühüm keyfiyyətlərindən biri mətnin ifadəli oxunuşudur. İfadəli oxu həm şeirlərin, həm də hekayələrin, daha başqa janrların oxunuşunda da vaciblidir. Oxunun ifadəliliyi həm qavramanı, həm anlamanı dərinləşdirir, həm də hiss və emosiyaların, təxəyyülün inkişafına, estetik zövqün formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Belə, ki şagirdlər bədii mətni oxuyarkən uşaqların ixtiyari, məqsədyönlü diqqəti nəticəsində fikirlər cəmləşir, mətnin məzmunu obrazlar vasitəsilə aydınlaşır və şagirdlərdə müxtəlif hiss və emoisiyalar, təəssüratlar yaranır.İfadəli oxu zamanı şagird oxuduğu mətni anlamalı, dərk etməli və onu təsvir etməyi, danışmağı bacarmalıdır.

Şagirdlərin səsli və səssiz oxumasının özünəməxsus üstünlükləri vardır. Səsli oxu şagirdin nitqini, tələffüzünü inkişaf etdirdiyi kimi, səssiz oxu şagirdin sürətli oxumasına imkan yaradır. İbtidai təhsil səviyyəsi üzrə kurikulumda təlim nəticələrində qeyd olunan meyarlarda deyilir: "Şagird mətni düzgün, sürətli, ifadəli, şüurlu oxuyur"(3, 34). Deməli, istər səsli, istərsə də səssiz oxuda kurikulumun tələblərinə cavab verməlidir.

Oxu zamanı ən mühüm tələblərdən biri mətndəki sevinci, kədəri, həyəcanı, təəssüfü, heyrəti və sair emosional hissləri şagirdlərə çatdırmaq, hadisələrə münasibət bildirməkdir. Tanış olmayan, mürəkkəb məzmunlu mətni ifadəli oxumaq bəzən çətinlik törədir. Bu zaman mətni əlbəttə təkrar oxumaq da lazım olacaqdır ki, hər sözün, hər ifadənin daşıdığı mənanı anlamaq, təsvir olunan hadisələri sanki özününkü kimi yaşamaq xəyallarında canlandırmaq, qəhrəmanlar sevinirsə sevinmək, kədərlənirsə kədərlənmək lazımdır.

Oxu dərslərində müəllim şagirdlərin məntiqi və tənqidi təfəkkürünün inkişaf etdirilməsi üzrə xüsusi iş aparmalıdır. Belə ki, bu zaman müəllim mətndə məntiqi əlaqələrin tapılması, əşya və hadisələrin, insan tiplərinin müqayisəsi, oxşarlığı və fərqli xüsusiyyətlərini şagirdlərlə birlikdə təhlil etməli və onların təsnifatını aparması, tutuşdurması, ümumiləşdirməsi kimi təlim metod və priyomlarından istifadə etməlidir.

Oxu təliminin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri də uşaqlarda ətraf aləm haqqında, insanlar, peşələr, heyvanlar, quşlar, təbiət hadisələri haqqında düzgün və obrazlı təsəvvürlərin yaradılmasıdır.

Bu baxımdan oxu təlimi prosesində şagirdlərdə elmi-kütləvi ədəbiyyatın da oxunmasına maraq oyatmaq lazımdır. Çünki elmi-kütləvi ədəbiyyatın oxunması şagirdlərin idrak qabiliyyətini inkişaf etdirir, zehni fəallığını artırır. Şagirdlərdə fikir mübadiləsi aparmaq, öz mülahizələrini söyləmək kimi qabiliyyətləri inkişaf etdirir.

Bəs oxunun sürəti necə olmalıdır? Məlum məsələdir ki, hər bir şagird üçün orta oxu sürəti vardır. Bu oxu sürəti tələb olunan normaya uyğunlaşdırılmalıdır. Şagird eyni vaxtda bir-neçə sözü, söz birləşməsini, cümləni görmə vərdişinə yiyələndikdən sonra oxunun normal sürətinə nail olmaq olar.

Şagirdlərin oxu sürəti tələffüz orqanlarının düzgün və sərbəst işindən asılıdır. Təcrübələrdən məlum olur ki, ibtidai siniflərdə sürətli oxuya alışan şagirdlər yuxarı siniflərdə daha yaxşı oxuyurlar. İbtidai siniflərdə şagirdlər 1 dəqiqədə 120- 150 söz oxumağı bacarmalıdırlar. Müəllim oxu sürətini təmin etmək üçün mətni təkrar oxuda bilər və ya dildönmələrdən, yanıltmaclardan, yaxud da dialoji, cütlərlə oxulardan istifadə edə bilərlər. Mətnin hissələrlə oxunması da oxu sürətini artırmağa kömək edər. Saniyəölçənlə oxu sürətini ölçməklə şagirdləri tədricən sürətli oxu vərdişlərinə də alışdırmaq lazımdır. Çox oxuyan şagirdlər daha sürətli oxuyurlar.

Beləliklə, oxu dərsləri elə qurulmalıdır ki, bu dərslərdə təlimə verilən pedaqoji tələb kimi şagirdlərin təhsili, tərbiyəsi və inkişafı vəzifələri vəhdətdə yerinə yetirilsin. Səriştəli, peşəkar müəllim oxunun bütün parametrlərinə dəqiq riayət etməlidir. Professor Rüfət Hüseynzadə qeyd edir ki, səriştəli müəllim özü də mətni düzgün, ifadəli oxumalı, ədəbi dildə danışmalı, natiqlik qabiliyyətinə malik olmalı, düzgün və gözəl yazmalı, şagirdlərlə düzgün ünsiyyət və münsasibətdə olmalıdır (4,175).

Bütün bunlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, düzgün oxu bacarıqlarına yiyələnmək şagirdin gələcək hərtərəfli inkişafı, gözəl nitqi, təfəkkürü, məntiqi, lakonik danışığı, məzmunlu söhbəti, ümumi savad göstəricisi üçün əsas amildir.

Ədəbiyyat:

1. Kərimov Y.Ş. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. (Dərslik). Bakı:Səda, 2013, 552 s.
2. Cəfərova N.B. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Dərslik. Bakı: ADPU, 2016, 403 s.
3. Ümumtəhsil məktəblərinin I-IV sinifləri üçün fənn kurikulumları. Bakı: Təhsil, 2008, 480 s.
4. Hüseynzadə R.L. Pedaqoqika. Dərslik. 2 cilddə. II cild. Bakı: Mütərcim, 2013. 540 s.

Reading requirements for teaching the Azerbaijani language
Summary

One of the most important tasks of elementary school is the formation of children's reading skills, which is the foundation of all subsequent education. Formed reading skill includes at least two main components: a) reading technique (correct and quick perception and scoring of words based on the connection between their visual images, on the one hand, and acoustic and speech-motor, on the other); b) understanding of the text (extracting its meaning, content). Usually the formation of this skill is delayed for many years. The primary school program provides for its gradual improvement from class to class, and at each stage, its formation is evaluated by such indicators as speed (fluency) of reading, its correctness, meaningfulness and expressiveness. It can be argued that reading skills are formed at the primer level. Further, the reading skill is developed and improved.

Требования к чтению при обучении азербайджанскому языку
Резюме

Одна из важнейших задач начальной школы – формирование у детей навыка чтения, являющегося фундаментом всего последующего образования. Сформированный навык чтения включает в себя как минимум два основных компонента:

а) технику чтения (правильное и быстрое восприятие и озвучивание слов, основанное на связи между их зрительными образами, с одной стороны, и акустическими и речедвигательными, – с другой); б) понимание текста (извлечение его смысла, содержания). Обычно формирование этого навыка затягивается на долгие годы. Программа начальной школы предусматривает его постепенное усовершенствование от класса к классу, и на каждом этапе его сформированность оценивается по таким показателям, как скорость (беглость) чтения, его правильность, осмысленность и выразительность. Можно утверждать, что навык чтения формируется на уровне букваря. Далее навык чтения развивается и усовершенствуется.

Rəyçi: prof.R.L.Hüseynzadə

SƏNƏTŞÜNASLIQ ART CRITICISM ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Salamova Aysel Aydın qızı
Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi
salamova1991@inbox.ru

AZƏRBAYCAN MİLLİ İNCƏSƏNƏT MUZEYİNİN TOPLUSUNDA ALEKSANDR İSAAKOVİÇ XARŞAKIN QRAFİK ƏSƏRLƏRİ

Açar sözlər: *hərb mövzusu, faşizm, qrafik incəsənət, ofort, muzey, sərgi*
Key words: *military subjects, fascism, graphic work, etching, museum, exhibition*
Ключевые слова: *военная тематика, фашизм, графическое произведение, офорт, музей, выставка*

Qrafika təsviri sənətin bir növüdür və əsrlər boyu rəssamlar qrafikanın müxtəlif üslub və teknikalarına müraciət edərək dünya incəsənətinə əvəssiz əsərlər bəxş etmişlər. İşlənmə texnikasına görə qrafika sənəti iki hissəyə ayrılır – rəsm və çap qrafikası. Rəsm qrafikası ən qədim növlərdən sayılır ki, kağız və ya parça üzərində karandaş, sulu boya, pastel, quaş, tuş, tempera ilə çəkilən əsərlərə deyilir. Çap qrafikası isə nisbətən daha mürəkkəb işlənmə texnikasına (ofort, ksiloqrafiya, litoqrafiya, linoqravür və s.) malikdir. Bu texnikalarda yaradılan əsərlərin bir deyil bir neçə nüsxəsi hazırlanır.

Şəkil 1. Aleksandr İsaakoviç Xarşak (1908-1989)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz təsviri sənətin qrafika növünün ofort texnikası metal, yəni mis üzərində iynə ilə cızılmış və sonra basma üsulu ilə yaranmış qravürlərə deyilir. Bu texnikaya bir çox rəssamlar müraciət etmişdir ki, bunlar arasında dünya rəssamlıq sənətinə əvəzolunmaz ofortlar bəxş edən görkəmli rus rəssamlarından biri Aleksandr İsaakoviç Xarşakın (1908-1989) yaradıcılığına aid olan bir sıra əsərləri qeyd etmək tam yerinə düşər. Onun ofort texnikasında yaratdığı silsilə işləri daha çox diqqət mərkəzindədir. (şəkil 1)

Əməkdar rəssam Xarşak Aleksandr İsaakoviç 21 yanvar 1908-ci ildə Novqorod - şimali Çerniqov quberniyasında anadan olub. Gənc rəssam atasının ölümündən sonra Petroqroda köçür və burada təhsil aldığı müddətdə rəssamlığa maraq göstərməyə başlayır. A.İ.Xarşak ilk rəssamlıq təhsilini 1925-1929-cu illərdə Bədii – Sənaye Texnikumunun Qrafika bölməsində alır. Təhsil aldığı müddətdə gənc rəssama bir çox tanınmış rəssamlar dərs keçmişdir ki, onlardan V.P.Levitskinin adını çəkmək olar. Texnikumu bitirdikdən sonra məhz çalışqanlığına və sənətə olan böyük həvəsinə görə A.Xarşak "Qırmızı qəzet" redaksiyasında bədii redaktor vəzifəsinə təyin edilir. [2; 3]

A.Xarşak sonralar Ümumrusiya Rəssamlıq Akademiyasının rəngkarlıq, heykəltəraşlıq və memarlıq institutunun qrafika emalatxanasında ali təhsil alır. Burada təhsil aldığı müddətdə o, rəngkarlığı və qrafikanın ofort texnikasını daha dərindən öyrənir və gününün çox hissəsini emalatxanada keçirdir. Bu zaman emalatxananın rəhbəri Pavel Aleksandroviç Şilinqovskiy, müəllimləri isə Konstantin İvanoviç Rudakov, İvan Yakovleviç Bilibin və Nikolay Aleksandroviç Pavlov olmuşdur. Onlarla tanışlıq rəssamın gələcək yaradıcılığında nəaliyyətlər qazanmasına böyük təkan vermişdir. [2; 3]

1941-ci ildə orduya qoşulmamışdan qabaq gənc rəssam sulu boya texnikasında, diplom qabağı bir sıra eskizlər edir və bu eskizlər yüksək qiymətləndirilir. İkinci dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar olaraq A.İ.Xarşak diplom müdafiəsini yarımçıq qoyur. Pulkovo uğrunda gedən döyüşlərə qoşulur və bu onun diplom müdafiəsini bir neçə müddət gecikdirir. Rəssam döyüşlər arası fasilələrdə albomunu və karandaşını yerə qoymamış, eskizlər etməyə davam etmişdir. Gənc rəssam müharibə illərində 400-dən çox təsvirlər, plakatlar və karikaturalar yaradır. [4]

A.İ.Xarşak müharibədən qayıtdıqdan sonra diplom işini davam etdirir. Rəssam öz xatirələrində söyləmişdir ki, "müharibədə gördüyüm çətinliklər, ağır itkilər mənim yaddaşımda dərin iz buraxıb". O, müharibə illərində gördüklərini, yaşadığı qorxunc hissləri və düşüncələri diplom işi olan "Leninqrad uğrunda döyüşdə" («В борьбе за Ленинград», 1946-1947-ci illər) adlı ofortlar seriyasında əks etmişdir. Rəssama diplom işinə görə yüksək qiymət verirlər. Ancaq "Leninqrad uğrunda döyüşdə" («В борьбе за Ленинград») müharibə mövzusunu tam şəkildə əhatə etmir. O, sonralar bu mövzuya yenidən qayıdaraq, "1941-1945" adlandırılan 30 ofortdan ibarət monumental qrafik silsiləni yaradır. Bundan qabaqki silsilə əsərlərində olduğu kimi rəssam bir neçə ildən sonra yaratdığı bu qrafik silsiləsində də, müharibə mövzusunu, cəbhədə iştirakı zamanı gördüklərini ön plana çəkir. [2]

Rəssamın əsərləri Rusiyanın və Sovet İttifaqına daxil olan respublikaların bir çox müzeylərində sərgilənir və sanki rəssam izləyiciləri canlı müşahidələri əsasında çəkdiyi dünya müharibəsinin bütün ağırlığını və çətinliyini duymağa və hiss etməyə çağırır.

5 may 2015-ci ildə faşizm üzərində qələbənin 70 illiyi münasibəti ilə Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində Aleksandr İsaakoviç Xarşakın fərdi sərgisi keçirilmiş və sərgidə onun ofort texnikasında yaratdığı 30 əsəri nümayiş etdirilmişdir. Sərginin açılışı möhtəşəm şəkildə keçirilir. Gələn qonaqlar arasında rəssamın oğlu, Sankt - Peterburqlu rəssam Andrey Aleksandroviç Xarşak da olur. O, A.İ.Xarşakın ofort teknikasında olan silsilə əsərləri ilə bərabər L.S.Marxasyovun "Sevimlilər və başqaları" kitabına çəkdiyi illüstrasiyalarını da Milli İncəsənət Muzeyinə hədiyyə edir. [1]

Hazırda A.İ.Xarşakın Böyük Vətən Müharibəsi mövzusunda yaratdığı ofortlar seriyası Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin Fond şöbəsinin Qrafika bölməsində mühafizə olunur.

A.İ.Xarşakın müharibə mövzusunda çəkdiyi ofortlar seriyasına daxil olan bir neçə qrafik əsərlərindən - “Şəhər - Qala” (1966), “Bu Rastrellidir” (1967), “Leninqradlılar” (1967),“Yetim” (1967),“Yaddaş”(1968), “Bu təkrarlanmamalıdır” (1984) və s. xüsusilə təqdirə layiqdir.

Ofortlar seriyasına daxil olan əsərlərdən biri də “Şəhər-Qala” (1966. Kağız, ofort) əsəridir (Şəkil 2). Burada soyuq qış günü qarla örtülmüş şəhərin təsviri verilib. Kompozisiyanın mərkəzi hissəsindəki açıq sahədə, şaxtadan donmuş Neva çayı, ön planda isə, şəhərin müdafiə xəttini təşkil edən ağır daşlar və sökülmüş dəmiryol relsləri təsvir edilib. Arxa planda rəssam dağıdılmış və yandırılmış yaşayış binalarının və tarixi abidələrin təsvirini sxematik göstərsədə, müharibənin törətdiyi mənzərəni tamaşaçısına çatdıra bilmişdir. Şəhər səssiz və sakitdir. Yerli sakinlərin təsvir olunmaması tamaşaçıda tərk edilmiş şəhər təəsüratı yaradır. Rəssam əsəri elə bir səpkidə təsvir etmişdir ki, ona tamaşa etdikdə soyuq qış gecəsində əsən küləyin uğultusunu duymaq, müharibənin törətdiyi çətinlikləri aydın şəkildə görmək olur.

Şəkil 2. Şəhər-Qala. (1966. Kağız, ofort)

Şəkil 3. Bu Rastrellidir. (1967. Kağız, ofort)

Böyük Vətən Müharibəsində Rusiyanın bir çox şəhərləri dağıntılara məruz qalmışdı. Nəticədə müharibə nəinki insanlara, o cümlədən şəhərin bir neçə tarixi – memarlıq abidələrinə, kilsələrinə də təsirsiz ötməmişdir. Xarşak şəhərin yararsız hala düşmüş tikililərini bu mövzuda çəkdiyi ofortlar seriyasında ürək ağrısı ilə vurğulayır. “Bu Rastrellidir” (1967. Kağız, ofort) kompozisiyasında möhtəşəm sarayın xarabalığa çevrilməsi bütün leninqradlılar kimi Xarşakın da ürəyində dərin iz buraxır.(Şəkil 3)

A.İ.Xarşak müharibə dövründə qadınların göstərdikləri fədakarlıqları əsərlərində dəfələrlə ön plana çəkmişdir. Onlardan “Leninqradlılar” (1967. Kağız, ofort) adlı qrafik əsərini qeyd etməmək mümkün deyil. (Şəkil 4) Kompozisiyanın sağ və sol hissələrində, arxa planda sxematik çəkilmiş leninqradlı qadınlar düşmən tərəfindən dağıdılmış evlərindən salamat qalan əşyalarını aparırlar. Ön planda, mərkəzdə göstərilmiş iki qadın isə soyuq, qarlı havada bir-birlərini qucaqlayaraq getməyə çalışır. Bu qadınlar ağır itkilər verməsinə baxmayaraq yenə də ayaqdadırlar və sona qədər mübarizə aparırlar. Rəssam tamaşaçının diqqətini monumental çəkilmiş iki yaşlı qadının simasına yönəldib.

Şəkil 4. Leninqradlılar. (1967. Kağız,ofort)

Şəkil 5. Yetim. (1967. Kağız, ofort)

Tarixin ən qanlı müharibəsi kimi tanınan İkinci dünya müharibəsində çoxlu əsgərlər və dinc əhali həlak olmuş və itkin düşmüşdür. Ancaq bu qurbanların dəqiq sayı məlum deyildir. Müharibə nəticəsində milyonlarla ailələr və uşaqlar başsız, yetim qalmışdırlar. Rəssam bu acınacaqlı hissəni yaradıcılığında vurğulayaraq, “Yetim” (1967. Kağız, ofort) adlı qrafik əsərində, xarabalıqlar fonunda, qarlı qış gecəsi, boş sahədə tənha qalmış və nə baş verdiyini anlamağa çalışan kimsəsiz bir uşağın çətin anını təsvir etmişdir. (Şəkil 5) Xarşakın digər ofortlarında olduğu kimi fon yenə də tünd rəngdədir. Ön planda, əynində qısa gödəkcə və başında papaqla verilmiş kimsəsiz uşaq ağzını şərflə bağlayıb və şaxtadan donan əllərini bir-birinə sıxıb.

Uşağın izləyiciyə doğru baxan gözləri rəssam tərəfindən dəqiqliklə qeyd olunub. Rəssam burada müharibənin daha bir acınacaqlı tərəfini göstərib.

A.İ.Xarşak "Leninqradlılar" (1967. Kağız, ofort) adlı qrafik əsərində olduğu kimi "Yaddaş" (1968. Kağız, ofort) əsərində də dünya müharibəsinin bütün çətinliklərini görmüş, əzab-əziyyətə məruz qalmış rus qadınının ümumiləşdirilmiş obrazını ön plana çəkib. (Şəkil 6) Rəssam, tünd rənglər üstünlük təşkil edən əsərdə qadının yarı açıq qalmış qollarını və dəqiq üz cizgilərini ağ tonlarla işləyib. Arxa planda, ağ ştrixlərlə, cərgə ilə düzülmüş əsirlər faşist əsgərləri tərəfindən aparılırlar. Qadının arxasında gizlənən uşaq qorxu içindədir. Çox çətin vəziyyətdə olan qadın bütün bunlara baxmayaraq ruhdan düşmür və öz gücünü toplayaraq möhkəm durmağa çalışır.

Şəkil 6. Yaddaş. (1968. Kağız, ofort)

Şəkil 7. Bu təkrarlanmamalıdı. (1984. Kağız, ofort)

A.İ.Xarşak faşist əsgərlərinin yerli sakinlərə qarşı törətdiyi amansız vəhşilikləri də çəkdiyi ofortlarında xüsusilə önəmsəmişdir. O, canlı şahidi olduğu bu hadisələri unuda bilmir və bacardığı qədər real səpkidə əks etməyə çalışırdı. "Bu təkrarlanmamalıdır" (1984. Kağız, ofort) əsəri bu mövzunu tam dolğun şəkildə göstərir. (Şəkil 7) Kompozisiyanın ikinci planında, nisbətən kiçik həcmdə dar ağacı və dar ağacından asılmış qadın və kişi firqurlar sxematik çəkilmişdir. Ancaq rəssam onların cansız bədənlərini, qadının solğun üz cizgilərini və ön planda, tutduğu işdən məmnuniyyət hissi keçirən faşist əsgərinin böyük həcmdə olan təsvirini aydın göstərib. O, kinayəli şəkildə gülərək üzünü tamaşaçıya tərəf tutub. Rəssam onun başındakı kaskanın üzərində olan faşist sivastikasını göstərməklə onun alman əsgəri olduğunu nəzə çatdırıb. O, əsərdə qara tonlara üstünlük verərək kompozisiyanın məzmununu izləyicilərə daha dolğun şəkildə açmağa çalışıb.

A.İ.Xarşak Dünya müharibəsinin ən acınacaqlı tərəflərini, müharibənin törətdiyi vəhşilikləri olduğu kimi, tam gerçəkliyi ilə öz əsərlərində göstərib. Ən maraqlı tərəfi isə budur ki, o, bu kompozisiyaları özündən deyil, müşahidələri əsasında əks edib.

Rəssamın yaratdığı əsərlər bu gün də nəinki Rusiyada, o cümlədən bir çox ölkələrdə də yüksək qiymətləndirilir və sərgilənir.

A.İ.Xarşak Vətəndaş müharibəsində iştirakına görə Qırmızı Əmək Bayrağı, Vətən müharibəsi, Qırmızı ulduz ordenlərinə və Rusiya Feferasiyasının əməkdar rəssamı adına layiq görülür.

A.İ.Xarşak sonralar müstəqil yaradıcılıq fəaliyyəti ilə məşğul olmağa başlayır, publisistika sahəsində də öz nəaliyyətlərini davam etdirir. Rusiyanın tanınmış yazıçıları Lev Nikolayeviç Tolstoyun "Diriliş" («Воскресение»); Aleksey Maksimoviç Qorkinin "Uşaqlıq" («Детство»), "İnsanlar arasında" («В людях») və "Mənim universitetlərim" («Мои университеты») əsərlərinə illustrasiyalar yaratmışdır. O, daha çox tarixi və Böyük Vətən müharibəsi ilə bağlı olan mövzularda əsərlər çəkir. [2]

A.İ.Xarşak 14 sentyabr 1989-cu ildə Sankt – Peterburq şəhərində vəfat etmişdir. Rəssamın bu təkrarolunmaz sənət əsərləri keçən əsrdə olduğu kimi, bu gün də böyük marağa səbəb olur. Əsərlərin maraq oyadan hissəsi rəssamın, bu çətin və dəhşətli anları öz müşahidələri əsasında çəkməsidir. Bununla o, bizə tarixin ən qanlı faciələrindən olan dünya müharibəsinin canlı təsvirini vermiş olur.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin Fond şöbəsinin Qrafika bölməsinin toplusundan.
2.Александр Исаакович Харшак. Ленинград «ХУДОЖНИК» РСФСР 1986. Автор: А.Земцова
3.http://www.qoos.ru/people/rupainters/aleksandrharshak/
4. http://www.kgallery.ru/new/86.html

Graphic works of Alexander Isaakovich Kharshak among the collections of Azerbaijan National Museum of Art

Summary

The honored artist of Russia, St. Petersburg artist Alexander Isaakovich Kharshak, throughout his creativity created works in the field of easel graphics and book illustrations, executed in the technique of etching. The tragedies and horrors of World War II, seen at the front, the artist with great skill displayed in

his monumental series - "The Battle of Leningrad" and "1941-1945", consisting of 30 etchings. The article gives complete information about the life and work of A.I. Kharshak, and also tells about etchings from the Graphics Fund, presented as a gift to the museum by his son, Andrei Aleksandrovich Kharshak, after a personal exhibition of the artist.

Графические произведения Александра Исааковича Харшака в собрании Азербайджанского национального музея искусств

Резюме

На протяжении всего своего творчества, заслуженный художник России, петербургский художник Александр Исаакович Харшак, создавал непревзойденные произведения в области станковой графики и книжной иллюстрации, исполненные в технике офорта. Трагедии и ужасы Второй мировой войны, увиденные на фронте, художник с огромным мастерством отобразил в монументальных сериях - «Битва за Ленинград» и «1941-1945», состоящей из 30 офортов. В статье дается полная информация о жизни и творчестве А.И.Харшака, а также рассказывается об офортах из фонда «Графика», преподнесенных в дар музею сыном - Андреем Александровичем Харшаком, после персональной выставки художника.

Rəyçi: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru X.Əsədova

Əmirova Fərəhbanu HacıRza qızı
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
banu.memar@mail.ru

ORTA ƏSRLƏRDƏ BAKI HAMAMLARI

Açar sözlər: *Bakı, İçərişəhər, hamam, memarlıq , interyer, eksteryer*
Keywords: *Baku, İnner Sity, bath, architecture, interior, exterior*
Ключевые слова: *Баку, Ичеришехер, баня, архитектура, интерьер, экстерьер*

Hamam ictimai bina olaraq bütün zamanlarda vacib rol oynamışdır. Tarixən belə hesab olunub ki, hamamlar insanların həyatında həm fiziki, həm mənəvi “təmizlənən “ bir yerə çevrilmişdir.Orta əsrlərdə onlar şəhər memarlığında əsas tikililərdən sayılırdı. Hamamlar, adətən saray və dini komplekslərin ərazilərində və əlbəttə ki, şəhərin giriş qapılarının yaxınlığında, karvan yollarına yaxın tikilirdi.

Bakı hamamlarının qədim tarixi var. Köhnə şəhərdə orta əsr şəhər memarlığının ən zəngin xüsusiyyətləri ilə fərqlənən bir neçə hamam var. Bu hamamlar Şərq hamamlarıının xarakterik xüsusiyyətlərini daşıyır : hamamın bir hissəsi yer səviyyəsindən aşağı, digər hissəsi yerin üstündə olduğu üçün hamam yayda sərin, qışda isti olurdu.

Şəkil 1

Şərqdə hamamların populyarlıq qazanması iqlim şəraiti ilə bağlı idi. İsti iqlim insanları tez – tez yuyunmağa vadar edirdi. Eyni zamanda hamam həm profilaktik (sanitariya – gigiyenik), həm də müalicəvi xarakter daşıyırdı.

İlk Şərq hamamı çox sadə və primitiv olmuşdur. Hamam cəmi bir məkandan ibarət idi; buxarda intensiv tərləyən insanlar bədənlərini xüsusi cod parçadan tikilmiş “ kisə “ ilə sürtüb kir çıxarırdılar. Bundan sonra üzərlərinə təmiz su tökərək yaxalanırdılar və nəticə çox mükəmməl olurdu. Hamamda bu cür yuyunma çox əlverişli idi və ucuz başa gəlirdi: su az işlənir, sabun əvəzinə kül, qum və ya arı mumundan hazırlanmış xüsusi pastalardan istifadə olunurdu.

Bakı hamamlarının isə özəllikləri var idi. Burada ümumi bir qayda olaraq lüt çimmək qəbul olunmurdu və müsafir hamama daxil olanda onlara soyunma otağında hamamçı (cumadar) tərəfindən “ fitə “ təqdim olunardı. Fitə qırmızı rəngli parça olub 2 cür növü vardı : darayı və mərcanı. Darayı fitə ipəkdən, mərcanı isə sadə iplikdən toxunurdu. İpək fitələr varlı və şəhərin mötəbər adamlarına təqdim olunurdu. Varlıların çoxu fitə və qətifələrini evdən özləri ilə gətirirdilər.

Şəkil 2

Bakı hamamları suya və rütubətə davamlı daşlardan tikilirdi. Çöl divarlar bəzəkli kaşı daşlarla işlənərdi. Bu tikili, adətən iki hissədən ibarət olurdu: bayır və içəri hissələr. Bayır hissə soyunub – geyinmək üçün, içəri hissə çimmək üçün istifadə edilirdi. Bu iki hissəni ensiz dəhliz birləşdirirdi. Günbəzlərdə qoyulan kiçicik pəncərələrdən hamama işıq düşürdü. Suyu qızdırmaq üçün hamamın xüsusi ocaqxanası var idi ki, buna da " külxana " deyərdilər. Su əsasən neftlə (qatranla) qızdırılırdı, amma bəzən odundan da istifadə edilirdi. Hamamların içərisində üstü örtülü olan bir hovuz vardı. Burada həmişə isti su olardı. Adamlar kisələnib sabunlanandan sonra burada yaxalanıb təmizlənirdilər. Bu hovuz " xəzinə " adlanırdı. Soyunma otaqlarında səki və paltar asmaq üçün yerdən 60 sm hündürlükdə taxçalar düzəldilirdi. Varlılar soyunan hissədə səkilərə xalça – palaz döşənir, ayaq yaxalamaq üçün laxanlar qoyulur, istirahət üçün hər cür şərait yaradılırdı. Zənginlər üçün nəzərdə tutulan səkidə əlavə olaraq üzərinə döşəkçə və mütəkkələr düzülmüş taxt da qoyulurdu. İstəyənlərə çay, qəlyan verilir, bəzən nərdtaxta da gətirilirdi.

Hamam bir gün kişilər üçün, bir gün qadınlar üçün təyin edilmişdi. Qadınlar olan gün hamam səs – küylü olardı. Uşaqların ağlaşması , analarının çığrtısı, arvadların dedi – qodusu bir – birinə qarışardı. Hərə özü üçün boxça bağlayıb içinə lazımi əşyaları qoyardı. Varlı xanımlar isə nəfis işləmələri olan və ağzı qıfılla bağlana bilən kiçik sandıqça (mücrü) da götürürdülər ki, bunun da içərisində qiymətli zinyət əşyaları olardı. Oğul anaları çox zaman hamamda qız bəyənərdilər. Qadınlar üçün hamam həm də evdən, işlərdən azad olunacaq, dedi – qodu yapacaq, əsil istirahət edəcək bir yer idi. Ən əsas da onlar ən gözəl paltarlarını və qızıl – bəzək əşyalarını nümayiş etdirə bilirdilər.

Kişilər üçün isə hamam yalnız dəstəmaz almaq, yuyunmaq yeri deyil, eyni zamanda dostlarla bir yerə toplaşmaq üçün fürsət idi. Onlar burda söhbət edir, qəlyan çəkir, çay içib dərdləşirdilər.

Bakı hamamlarında həm də " Xınayaxdı " və " Bəy hamamı " kimi milli - ənənəvi toy mərasimləri də keçirilərdi. Həmçinin gəlini və bəyi xüsusi təntənə ilə hamama aparardılar. Bu mərasimlər indi də mövcuddur.

XX əsrədək Bakıda 2 tip hamam vardı : Asiya tipli və Avropa tipli. Axund hamamı,Mirzə hamamı, Qasımbəy hamamı, Hacı Qurban hamamı, Hacı Aslan hamamı, Ağa Nəzər hamamı, Tatar hamamı və s. hamamlar Asiya tipli hamamlara aiddir. Bakı hamamlarının çoxunun bayır divarlarını yağlı boya ilə çəkilmiş rəsm əsərləri bəzəyirdi. Bu əsərlərin mövzusu ən çox " Leyli və Məcnun " dastanından, Firdovsinin qəhrəmanlarının həyatından , müxtəlif nağıllardan götürülmüşdü. Bəzi hamamlarda ancaq yarıçılpaq qadın şəkilləri çəkilmişdi.

Avropa tipli hamamlar Asiya tipli hamamlardan ümumi otaqlardan başqa xüsusi nömrələrin mövcudluğu ilə fərqlənirdi. Hər nömrə bəzəkləri və rəngarəngliyi ilə fərqlənirdi. Bakıdakı Avropa tipli hamamlar bunlardır : " Fantaziya " , " Ermitaj ", " Dekadens ", " Moskva", "Mir" və s. Ən çox fərqlənəni "Fantaziya" hamamı idi. Bu hamam gözəlliyi, rahatlığı, nəfis interyer həlli ilə və komfortu ilə çox fərqlənirdi.Uyğun olaraq qiymətlər də çox baha idi. Salonda yerləşdirilən gül dibçəkləri və və nadir bitkilər canlı təbiət təəssüratı yaradırdı.Fontanlı və içərisində qızıl balıqlar üzən hovuz isə interyerə xüsusi gözəllik

verirdi. Tavandan bahalı çilçıraqlar asılmışdıdı. Burdan ətrafa yayılan işıq şüaları möhtəşəm parlaqlıq , rəngarənglik, yaradırdı.

İçərişəhərdə hamamlar İçərişəhər kompleksində yerləşirdi:

Şivanşahlar Saray hamamı saray məscidinin və Şah sərdəbəsinin yanında ən aşağı meydançada tikilmişdir. Tikili hicri – qəməi tarixi ilə 848 – ci (1438) ildə I Şirvanşah Xəlilullahın qardaşı Qəzənfər tərəfindən inşa edilmişdir (*Şəkil 3*). Qəzənfər İsgəndərlə müharibədən sonra Bakıda məskunlaşmışdı və Qaraqoyunlular dövlətinin hökmdarı idi.

Saray hamamı yalnız Şahın ailəsinə mənsub idi və ondan yalnız Şahın ailə üzvləri istifadə edə bilərdi. Hamam 1939 – cu ildə arxeoloji qazıntılar zamanı təsadüfən aşkarlanmışdır.

Şəkil 3

Saray hamamı 26 otaqdan ibarət olmuşdur. Plana əsasən görmək olur ki, hamam 2 böyük kvadratdan ibarətdir , dörd pilon (naxışlı sütun) onları xırda hissələrə ayırır. Bir qrup otaqlar — «çöl» — geyinib-soyunmaq üçün nəzərdə tutulub, «içəri» hissə isə çimmək üçün idi. Çimmək üçün olan hissəyə isti və soyuq su üçün hovuzlar qoşulmuçdu. İsti su saxlanan hovuzda onun qızdırılması üçün içərisində ocaq yandırılan xüsusi kamera yerləşirdi. Hamamı qatılaşdırılmış, sarı daş formasında bərkimiş, şam kimi yanan ağ neftlə (qatranla) qalayardılar. Qızdırılma sistemi buxar kanalları vasitəsi ilə yuyunma otağınln döşəməsinin altı ilə gedirdi. Yuyunma otağından gələn isti hava axını geyinib-soyunma otağını da qızdırırdı.

Səyyah İ.Lerx 1733-cü ildə Bakıda olarkən, hamam barədə yazırdı: «O, xaricdən olduğu kimi, daxildən də gözəl bəzədilib».

Su anbarından (ovdandan) gələn su divarın yanında hamamın qazanxanasına — «külxana»ya tökülürdü və sonra onlar üçün xüsusi kanallar qurulmuş keramik borulara paylanırdı. Ovdana torpağın altındakı qaya massivində quraşdırılan pilləkənlərə aparan şiş uclu oyuqdan keçmək olardı, pilləkən 70-ci pillədə, böyük su anbarının yanında bitirdi. Bura su yeraltı kəhrizdən gəlirdi. Tikinti işləri zamanı qalanın divarının qərb hissəsində 10 metr dərinlikdə, dağlardan ovdana və Şirvanşahlar sarayına tərəf gələn qədim şəlalə aşkarlandı. Görünür, saray və hamam həmin su kəməri vasitəsilə təchiz olunurdu.

Otaqlar çox idi: geyinib-soyunma otağı, yuyunma otağı, «xəlvəti» — təklikdə çimmək üçün guşə. Hamamın otaqlarında dairə formasında kiçik hovuzlar və ayaqqabı üçün oyuqlar vardı. Kənardakı, bərpa olunmuş günbəzli hissədə günümüzədək yaxşı qalmış kaşı haşiyələr var.Hamam günbəzdə olan xırda deşiklərlə işıqlandırılırdı.

Hamamın sağ küncündə üstü günbəzli bir böyük və iki kiçik otaq vardır. Kaşı üzlüyə malik bu otaqların şəxsən şaha məxsus olduğu ehtimal olunur.

Ən qədim hamam lardan digəi XV əsrə aid edilən **Hacı Qayib (Hacı Bani)** hamamıdır (Şəkil 3). Bu hamam İçərişəhərdə, Qız Qalası ilə üzbəüz küçədə yerləşir. Hamam XV əsrin sonunda memar Hacı Bani tərəfindən Hacı Qayibin sifaişilə inşa edilmişdi. Hamam karvan yolunun üstündə yerləşdiyindən səyyahların və tacirlərin sevimli istirahət yeri olmuşdur.

Şəkil 4

Hamamın giriş portalı düzbucaqlı formasındadır. Hacı Qayib hamam kompleksi 3 qrupa bölünür: Giriş (gözləmə otağı), soyunma otağı və yuyunma otağı. Soyunma və yuyunma otaqları kiçik məkanlarla əhatə olunmuş səkkizbucaqlı mərkəzi zaldan ibarətdir. Zalın mərkəzində isti və soyuq suyu olan hovuz var.

Günbəzlər və dam örtüyü əyri konturlara malikdir və dəqiq işlənmişdir. Döşəmə daş plitələrlə ötülmüşdür. Bu plitələin altında saxsı borular və xüsusi kanallar yerləşdirilmişdir ki, bunlar vasitəsilə su qızan zaman əmələ gələn isti hava axını döşəməni qızdırıdı.

Hacı Bani hamam kompleksi 1964 – cü ildə axeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmişdir. Hazırda Hacı Bani hamamı milli əhəmiyyətli bina kimi qorunur.

Ağa Mikayıl hamamı XVIII əsrdə İçərişəhərin cənub – qərb tərəfində əsas küçələrdən biri sayılan Kiçik Qala küçəsində əslən Şamaxıdan olan Hacı Ağa Mikayıl tərəfindən tikilmişdir. Hamamın yerləşdiyi ərazi " Hamamçılar məhəlləsi " adlanıdı. Bu hamam digər hamamlar kimi yarımyeraltı yox, tam yerüstü tkilmişdir. Hamamın daxili stuktur quruluşu da digər hamamlardan fərqli olaraq xaçvari formada deyil, 2 böyük kvadatdan ibarətdir. Hamamın bu cür formada tikilməsi ərazinin kiçik hissələrə bölünməsi və onların da dam örtüyünün rahat qurulmasına şərait yaratmışdır.

Şəkil 5

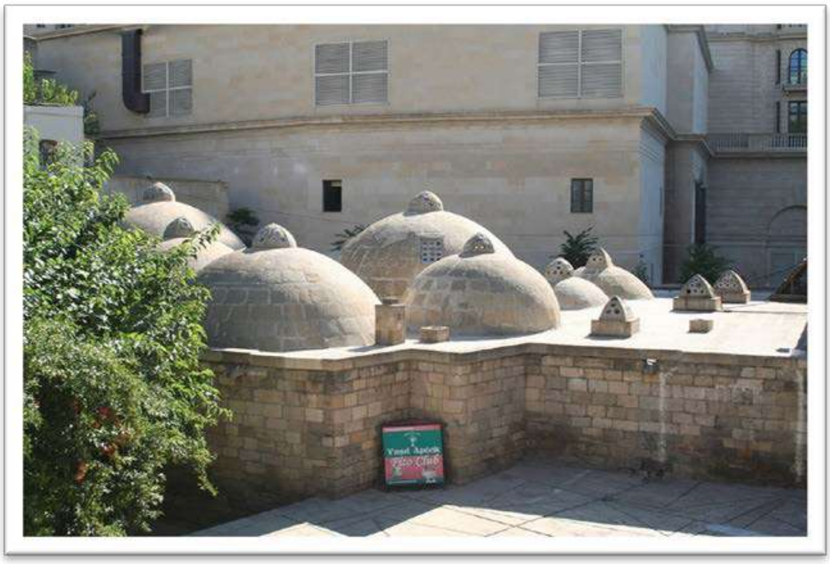
Hamamın hər iki hissəsi sütunlarla doqquz kiçik hissələrə bölünmüşdür. Mərkəzi hissə böyük günbəzlə örtülmüşdür. Dörd künc hissə xaçvari tağlarla ayrılıb və kiçik günbəzlərlə örtülmüşdür. Dörd yan hissə isə sütunlarla mərkəzi hissə ilə birləşdirilmişdir. Hamamın digər hamamlardan fərqlənən tüstü bacası var. Bu hamamda Üzeyir Hacıbəyovun eyni adlı operettası əsasında çəkilmiş " O olmasın, bu olsun " filmindən fraqmentlər çəkilmişdir. Filmin baş qəhrəmanının adı ilə hamam " Məşədi İbad hamamı " kimi də çox məşhurdur. Ağa Mikayıl hamamı indiyə kimi fəaliyyət göstərir.

2010 – cu ildə hamam əsaslı şəkildə restavrasiya olunmuşdur. Bərpa işlərindən sonra bu tikili milli-tarixi abidə kimi daha çox turist çəlb edir.

Qasım bəy hamamı XVIII əsrdə I Şirvanşah Xəlilullahın hakimiyyəti dövründə İçərişəhərdə, Salyan darvazaları yaxınlığında tikilmişdir. Temperaturu stabil saxlamaq üçün digər Şərq hamamları kimi bu hamam da yarımyeraltı inşa edilmişdir(*Şəkil 6).*

Qasım bəy hamamının 2 – ci adı **"Şirin hamam"** idi. Belə ki, burada müsafirlərə çayla birlikdə müxtəlif növ şirniyyatlar təqdim olunurdu.

Hamam vestibüldən, soyunma və yuyunma otaqlarından, hovuz və qazanxanadan ibarətdir.Soyunma və yuyunma otaqları bir – birilə yanaşı olub xırda künc hücrələr vasitəsilə birləşdirilmişdir.Hamamın hər iki hissəsi xaçvarı formada tikilmişdir.Hər iki mərkəzi zalı küncləri kəsilmiş kvadrat formasındadır. Hər iki hissədə tikilinin perimetri boyunca su boruları inşa edilmişdir.

Şəkil 6 .

Hamama giriş vestibül hissədəndir. Küçə ilə hamamın zəmin xətt fərqinə görə vestibüldə uzun bir pilləkən quraşdırılıb.Hamamın xarici görünüşü hündür olmayan yerüstü tikililər üzərində quraşdırılmış günbəzlərdən ibarətdir. Hətta belə bir deyim var ki, günbəzlərin sayı Qasım ağanın arvadlarının sayına bərabərdir.

1970- ci ildə hamamda aparılan bərpa işlərindən sonra burada " Yaşıl aptek " fəaliyyət göstərmişdir.

Ağa Zeynal hamamı XIX əsrdə Hacı Ağa Zeynalın sifarişi ilə İçəriişəhərdə yaşayış məhəlləsində tikilmişdir *(Şəkil 7).* Hacı Ağa Zeynal Bakı milyonçusu Hacı Məmmədkərim Ramamzanovun babasıdır. Hacı Ağa Zeynalın nəslinin davamçıları indiyə kimi Köhnə şəhərdə yaşayır.

Hamam yaşayış tikililərinin sisteminə daxil olub ondan seçilmir. Binanın daxili məkanı ənənəvi üslublara sadiq qalaraq soyunma və yuyunma otaqlarından, xəzinə (isti və soyuq su anbarı) və qazanxanadan ibarət olan əsas bölmələrdən ibarətdir. Ağa Zeynal hamamı XIX əsrin II yarısına aid mülki memarlıq abidəsidir.

Şəkil 7

İstinadlar:

1. anl.az›down/meqale/azerbaycan/2010/aprel/…
2. icherisheher.gov.az›az/54-baths/
3. howlingpixel.com›i-az/Saray_hamamı

Ədəbiyyat:

1. Qılman İlkin. BAKI VƏ BAKILILAR Mənbə: BAKI VƏ BAKILILAR (Üçüncü nəşri).ISBN-9952-426-12–7

2. Саламзаде, А. В. (1964). Архитектура Азербайдана XVI-XIX вв.. Баку: Издательство Академии наук Азербайджанской ССР.

Baku baths in the middle ages

Summary

This article deals with the history of medieval baths in the Old City of Baku, the architectural composition, interior design, and interior design. Many sites, essays and literature were used in writing the article.

Бакинские бани в Средние века

Резюме

В этой статье рассматривается история средневековых бань в Старом городе Баку, архитектурная композиция, дизайн интерьера и внутренняя структура бань. Многие сайты, очерки и литература были использованы при написании статьи.

Rəyçi: dos. N.Ə.Ağayeva

Babayeva Ləman Hamlet qızı
Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi
L.Memmedova23@yandex.ru

AZƏRBAYCAN-FRANSA MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAFINDA MİLLİ İNCƏSƏNƏT MUZEYİNİN ROLU

Açar sözlər: *Azərbaycan, Fransa, mədəni əlaqələr, sərgi, incəsənət*
Key words: *Azerbaijan, France, cultural relations, exhibition, art*
Ключевые слова: *Азербайджан, Франция, культурные отношения, выставка, искусство*

XXI əsrdə dünya dövlətləri arasında mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələr son dərəcə artmaqdadır. Azərbaycan da öz növbəsində son illərdə dünyada gedən bir çox mədəni proqram və lahiyələrin fəal iştirakçısıdır.

Tarixin bütün dönəmlərində Azərbaycan mədəniyyəti dünyanın qabaqcıl dövlətlərinin o,cümlədən Qərbin mədəniyyət beşiyi hesab edilən Fransanın diqqət mərkəzində olmuşdur.

Fransa ilə Azərbaycan arasındakı məsafənin böyük olmasına baxmayaraq ,iki ölkənin daima möhkəm mədəni və intellektual əlaqələri olmuşdur.Bu ölkələr arasında mədəni əlaqələr son dövrlərdə daha geniş şəkildədir və ölkəmiz üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.Qərbi Avropanın aparıcı ölkələrindən olan Fransada mədəniyyətimizin təbliği dünya ölkələrinin ölkəmizlə,mədəniyyətimizlə daha yaxından tanış olması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələrinin təşəkkülündə M.A.Şahtaxtinski, C.Hacıbəyov və Ə.Topçubaşovun xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir.AXC-nin süqutu nəticəsində mühacirlərin çox hissəsinin Fransaya üz tutması Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələrinin inkişafına təsirsiz ötüşməmişdir. Fransada mühacirətdə olan azərbaycanlılar mədəni əlaqələrin inkişaf etməsinə ciddi təşəbbüskarlıq göstərərək, ölkədə Azərbaycan mədəniyyətini tanıtmağa səy göstərirdilər. [4]

Sovet İttifaqının süqutu elan ediləndən üç həftə sonra Fransa rəsmi olaraq Azərbaycanın müstəqilliyini tanımışdır. Bu qərarı Türkiyədən sonra qəbul edən Fransa Bakıda öz səfirliyini açmışdır. Avropanın inkişaf etmiş dövlətlərindən biri olan Fransa həmin tarixdən başlayaraq, Azərbaycanla siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə əməkdaşlığı davam etdirmişdir. Ancaq 1992-ci il martın sonundan 1993-cü ilin axırlarınadək Azərbaycan-Fransa münasibətlərində soyuqluq özünü göstərmiş,yalnız ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkələr arasında münasibətlər yaxşılığa doğru dəyişməyə başlamışdı.Hazırkı dövrdə ulu öndərin laiqli davamçısı İlham Əliyev Azərbaycan-Fransan mədəni,siyasi,iqtisadi əlaqələrinin inkişafında mühüm addımlar atır.

Günümüzdə beynəlxalq münasibətlərdə cərəyan edən proseseslər sübut edir ki,hər bir dövlətin dünya birliyində rolu və yeri hərbi,iqtisadi,geosiyasi,diplomatik resurslarla yanaşı mədəni,dünya ictimayyətinə göstərə biləcəyi intellektual və mənəvi-mədəni təsir imkanları ilə müəyyən edilir.

Bu gün dünyanın ən qabaqcıl ölkələrinin,həmçinin Fransanın ən məşhur muzeylərində Azərbaycan incəsənətinə xas müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri qorunub saxlanılır.Bu mədəniyyət nümunələri Azərbaycan mədəniyyətinin təbliğində və tanıdılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Fransa muzeylərində saxlanılan Azərbaycan sənətkarlıq nümunələrinin ən böyük qismini bədii toxuculuq məmulatları təşkil edir.Fransanın bir çox muzey və şəxsi kolleksiyalarında Azərbaycanın Şamaxı,Şəki,Gəncə,Naxçıvan və Təbriz kimi şəhərlərində toxunmuş yüzlərlə yüksək keyfiyyətli parçalarımız saxlanılır.

Parisin Dekorativ Sənətlər Muzeyində nümayiş etdirilən süjetli parçalarımız içərisində XVI əsrdə Təbriz toxucuları tərəfindən hazırlanmış üzərində qızılbaşlara məxsus paltar geyinmiş gənc atlı təsvir edilmiş ipək parça xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. [1]

Dünyanın ən çox ziyarət edilən muzeylərindən sayılan Luvr muzeyində Azərbaycanca məxsus toxuculuq məmulatları, həmçinin, saxsı, kaşı, bədii metal,miniatür nümunələrimiz saxlanılır.Bunlardan 1330-1340-cı illərə aid edilən Firdovsinin "Şahnamə" əsərinə çəkilmiş üç miniatür xüsusi maraq doğurur. Muzeydə nümayiş olunaa 1190-cı il tarixli orijinal fiqurlu bir qab xüsusi ilə diqqəti cəlb edir.

Hazırda Azərbaycanın ən dəyərli xalçaları Parisin Dekorativ sənətlər muzeyində və Luvr muzeyində qorunub saxlanılır.

İyul ayının 2-də YUNESKO-nun Ümumdünya İrs Komitəsinin 43-cü sessiyası çərçivəsində çərçivəsində Azərbaycan Milli Xalça muzeyində "Azərbaycan mədəni irsi Luvr Muzeyində" adlı sərgi təşkil edilmişdir.Sərgidə Luvr muzeyindən gətirilmiş XVIII əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinə aid nadir Azərbaycan xalçaları nümayiş etdirilir. Bu sərginin təşkil edilməsi,Luvr kimi dünya şöhrətli muzeydə Azərbaycan incəsənətinə aid xalçaların qorunub saxlanılması Azərbaycan-Fransa mədəni əlaqələri baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycnın bir çox muzeylərində Fransa incəsənətinə xas mədəniyyət nümunələri qorunub-saxlanılır.

Azərbaycan Fransa mədəni əlaqələrinin inkişafında Azərbaycan Milli İncəsənət muzeyinin rolu böyükdür.Ölkənin əsas mədəniyyət ocaqlarından olan Milli incəsənət muzeyi Fransa incəsənətinə xas zəngin kolleksiyaya sahibdir.Bu kolleksiya əsasən XVII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövrü əhatə edir.

Muzeydə Fransa incəsənətinə məxsus rənkgarlıq,qrafika,heykəltarşlıq nümunələri,metal əşyaları,çini,toxuma,mebel aksesuarlarından ibarət üç yüzdən artıq ekspanat var. Bunların arasını XVIII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədərki dövrü əhatə edən, mövzuları əsasən bibliyadan və antik mifalogiyadan götürülmüş sujetləri olan rəngkarlıq nümunələri tutur.

Burada məşhur Barbizon məktəbinin nümayəndələrinin (Jül Düpre) rəsmi portret janrında və (Jan-Jozef Benjamen-Konstan) romantik üslubda çalışan rəssamların, həmçinin XIX-XX əsr təsviri sənətində axtarış və yeniliyə meyilli müəlliflərin əsərləri saxlanılır.

Muzeyin Fransaya aid qrafik kolleksiyasına XVII-XIX əsrlərə aid 100 dən artıq əsər daxildir. Buraya Fransanın məşhur qravür ustalarının Jan Dolle, Qeorq Ville, Jak Kallo, Nikolya de Larmessen de Rober Qayyar və s.nin əsərləri daxildir.

Heykəltaraşlıq kolleksiyası əsasən interyerlərin bəzədilməsi üçün nəzərdə tutulan kiçik həcimli əsərlərlə təmsil edilir.Heykəllərin bir çoxunun müəllifi XIX əsrin məşhur fransız heykəltəraşı Mari-Rozil Bonerdir.[3]

2012-cı ildə martın 10-da Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində Heydər Əliyev Fondunun təşəbbüsü və dəstəyi ilə "Fransa inciləri. Fransız incəsənəti Renessansdan bu günədək" mövzusunda sərgi açılmışdır.(Şəkil 1)

Şəkil 1.Fransa inciləri. Fransız incəsənəti Renessansdan bu günədək.

Sərgidə nümayiş etdirilən eksponatların mühüm hissəsini Versal sarayından, Luvr və Orse muzeylərindən, Pompidu Mərkəzindən, Fransa Milli Kitabxanasından gətirilmiş əsərlər təşkil etmişdir. Burada həmçinin Paris şəhərinin məşhur Karnavale Muzeyi, Kiçik Saray, Moda və Geyim, Konyak Je və Romantik Həyat muzeylərinin möhtəşəmliyi ilə seçilən əsərləri təqdim edilmişdir. Bundan başqa burada Nant, Kan, Ruan, Amyen, Strasburq, Reyms, Bezanson, Dijon, Lion, Qrenobl, Perpinyan, Monpelye, Eks-an-Provans, Nitsa, Ayaçço və digər şəhərlərin muzey eksponatlarından nümunələr də tamaşaçıların ixtiyarın verilmişdir.[2]

Nümayiş olunmuş sənət əsərlərinin miqyasına və müxtəlifliyinə görə nadir olan "Fransa inciləri. Fransız incəsənəti Renessansdan bu günədək" sərgisində bu ölkənin sənət adamlarının yüksək yaradıcılıq ənənələri, ideyaları, zövqləri müxtəlif texnikalara malik xalçaçılıq, təsviri incəsənət nümunələri, dekorativ sənət əşyaları, qravüra və fotoşəkillər vasitəsilə təqdim edilmişdir. Bu sərgi Fransanın bütün dünyada şöhrət tapmış zəngin mədəniyyətini nümayiş etdirməklə bərabər, onun qədim tarixinə də bir səyahət kimi yadda qalmışdır. Xronoloji ardıcıllıqla təqdim olunan eksponatlar Renessansdan bu günədək fransız mədəniyyətinin inkişafını izləmək imkanı vermişdir.

Bu sərgidə ilk dəfə olaraq Fransanın ən məşhur sənət korifeyləri olan Pussen, Qryoz, İnqr, Deqa, Brak, Otonyel, Roden kimi sənət ustalarının boyakarlıq və heykəltəraşlıq əsərlərini, incəsənət əşyalarını, qobelen və qravüraları bir yerdə nümayiş etdirilmişdir.Dünyanın mədəniyyət beşiyi hesab edilən Fransanın İntibah çağlarından ötən əsrədək zəngin mədəni inkişaf dövrünü əhatə edən bu sərgi ölkəmizdə böyük maraqla qarşılanmış,Azərbaycan mədəni həyatında mühüm iz buraxmışdır.

2016-cı il Multikulturalizm ili,Milli İncəsənət muzeyinin 80 illik yubileyi ərəfəsində muzeydə keçirilən "Fransa İncəsənəti"(Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin kolleksiyasından)adlı sərgi də həmçinin, böyük marağa səbəb olmuşdur.(Şəkil 2).Sərgidə Muzeyin Fransa incəsənətinə adi rəngkarlıq,qrafika,heykəltəraşlıq,çini kolleksiyasından ən parlaq nümunələr nümayiş etdirilmişdir. Sərgidə muzeyin rəngkarlıq kolleksiyasına aid məşhur

Şəkil 2.Fransa İncəsənəti.(Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin kolleksiyasından)

əsərlər,nadir qrafik əsərlər,XVI-XIX əsrdə məşhur fransız ustalarının yaratdıqları qobelenlər,fil sümüyü,ipək ,inkrustasiya olunmuş ağac və kağızdan hazırlanmış və ilk dəfə nümayiş etdirilən yelpik kollekiyası böyük marağa səbəb olmuşdur.Sərgidə elm və sənət nümayəndələri,Fransanın Azərbacandakı diplomatik səfiri Orelia Buşez də iştirak etmişdir. [3]

Milli İncəsənət Muzeyi 4 iyul 2019-cu ildə həmçinin,Bakıda keçirilən UNESCO-nun Ümumdünya irs Komitəsinin 43-cü sessiyası çərvivəsində,Fransanın ölkəmizdəki səfirliyinin ,AMEA Rəyasət Heyətinin ,Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun dəstəyi ilə Fransa-Azərbaycan arxeoloqlarının birgə tədqiqatlarının nəticələrini üzündə əks etdirən sərgiyə ev sahibliyi etmişdir.Burada 10 il ərzində iki ölkənin arxeoloqlarının apardığı birgə tədqiqatlar nəticəsində əldə olunmuş,tarixi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edən mühüm ,nadir tapıntılar nümayiş etdirilir.(Şəkil 3)

Şəkil 3. Fransa-Azərbaycan arxeoloqlarının birgə tədqiqatlarının nəticələri.

Azərbaycan və Fransa mədəni əlaqələrinin öyrənilməsi, araşdırılması və qarşılıqlı mədəni əlaqələrin yüksək şəkildə inkişafı o baxımdan günümüzdə böyük əhəmiyyət kəsb edir ki,Fransa ermənilərin kütləvi şəkildə yaşadığı ərazilərdən biridir və burada Azərbaycan mədəniyyətinin təbliğinin bir növ onların mədəniyyətimizi saxtalaşdırmaq ənənəsinə qarşı çıxmış olur.

Azərbayan Fransa mədəni əlaqələri nəinki Azərbaycan mədəniyyətinin Fransada təbliği üçün vacibdir,həmçinin qərbin mədəniyyət beşiyi sayılan Fransa mədəniyyətinin Azərbaycan mədəniyyətinə təsir mühüm nəticələrə gətirib çıxarır.

Ədəbiyyat:

1.Rasim Əfəndiyev,Toğrul Əfəndiyev.Azərbaycan İncəsənəti Dünya muzeylərində.Bakı 2009.
2.Fransanın inciləri (Fransız incəsənəti və mədəniyyəti renesansdan bu günədək).ADAGP 2012.
3.Fransa İncəsənəti (Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyinin kolleksiyasından). Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi .Bakı 2016.
4. http://sesqazeti.az/news/kivdf/361930.html

The role of the National Museum of Art in the development of cultural relations between Azerbaijan and France

Summary

The cultural ties between Azerbaijan and France, whose history spans more than three hundred years, have allowed both nations to get to know each other better and closer. The Azerbaijan National Museum of Art plays an important role in the development of cultural ties between these countries. Over the years, French art exhibitions have been organized in the museum. It is also one of the main cultural centers of the country, which has a rich collection of French art. On December 18, 2018, after a major overhaul, the third building of the museum was opened. It has three rooms in a permanent exposition, demonstrating French art. In this article, you can learn more about the role of the National Museum of Art in the development of cultural relations between Azerbaijan and France.

Роль Национального музея искусств в развитии культурных связей между Азербайджаном и Францией

Резюме

Культурные связи между Азербайджаном и Францией, история которых насчитывает более трехсот лет, позволили обоим народам лучше и ближе познакомиться друг с другом. Азербайджанский Национальный Музей Искусств играет важную роль в развитии культурных связей между этими странами. В разные годы в нём были организованы Французские художественные выставки. Также он является одним из главных культурных центров страны, обладает богатой коллекцией французского искусства. 18 декабря 2018 года после капитального ремонта был открыт третий корпус музея. В нём три зала в постоянной экспозиции, демонстрируют французское искусство. В этой статье можете подобнее узнать о роли Национального музея искусств в развитии культурных связей между Азербайджаном и Францией.

Rəyçi:dos.Ə.Əliyev

Zərifə Nəbiyeva
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyası
Zarifanabiyeva96@gmail.com

RAİS RƏSULZADƏNİN YARADICILIĞINDA PORTRET JANRININ İNKİŞAF TƏMAYÜLLƏRİ

Açar sözlər: *Rais Rəsulzadənin təsviri sənət əsərləri, portret, mənzərə, natürmort*

Key words: *Rais Rasulzade's fine art, portrait, landscape, still life*

Ключевые слова: *Раиса Расулзаде, изобразительное искусство, портрет, пейзаж, натюрморт*

Azərbaycan rəngkarlığında portret janrı hər zaman əsas yerlərdən birini tutur. Rəngkarlığın peşəkar məktəbi yarandıgı vaxtdan portret, Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında nəzəri diqqəti cəlb edir. Təbii ki, portret janrının əsas obyekti insandır, buna görə də onun mənəvi aləmi və cəmiyyətdəki mövqeyinin təsviri sənətin əsas mövzusunu təşkil edir.

Azərbaycan rəngkarlığında uzun illər ərzində portretlər əsasən yaradıcı ziyalılarla yanaşı, fəhlələrə, kolxozçulara, əmək qabaqcıllarına da həsr olunmuşdur. 1930-1950 ci illərdə Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında yazıçıların, musiqiçilərin portretləri çoxluq təşkil edirdi. Xüsusən Orta əsrlər Azərbaycan klassik poeziyasının nümayəndələri olan Nizami, Vaqif, Füzuli, Nəsiminin, siyasət və elmdə məşhur Şah İsmayıl Xətai, Nəsrəddin Tusinin bərpa olunmuş portretlərini göstərmək olar. Bu, rəssamların öz mədəniyyət tarixinə münasibətindən, həmçinin müsabiqələrin və yubileylərin keçirilməsi ilə əlaqədar olurdu. Belə müsabiqələrin əhəmiyyəti həqiqətən böyükdür, belə ki, biz obrazlı da olsa məşhur Azərbaycan şairlərinin, mədəniyyət və elm xadimlərinin obrazları ilə tanış oluruq. Belə müsabiqələrin hazırlıq prosesində rəssamlar dərin elmi-tədqiqat işi aparırdılar, həqiqəti olduğu kimi yaratmağa çalışırdılar. Bu gün belə portretlər ən yüksək adlara layiq görülür, demək olar ki, qiymətli sənəd kimi xəzinəyə çevrilmişlər.

Qeyd etmək vacibdir ki, 1970-ci illərdə Azərbaycan rəssamlar nəsli sovet incəsənətinin ümumi hərəkatı, xüsusən Moskva məktəbi əsasında inkişaf etmişdir. Milli məktəblərlə mərkəz arasında müxtəlifliklər və təzadlar da mövcud idi. Azərbaycan rəssamlarının bu nəslinə gəldikdə isə demək olar ki, incəsənətdə yeni mərhələnin başlanması keçirilən gənclik sərgilərində aydın şəkildə görünürdü. Bu yenilik yetmişinci illərin hərəkatı ilə əlaqədar idi. Portret sahəsində, daha doğrusu portret janrı konsepsiyasında baş verən islahatlar həm Azərbaycan, həm də Moskva məktəbləri üçün çox əhəmiyyətli idi. Mərkəzdə olunan bütün dəyişikliklər Azərbaycan rəssamlarına aid deyildi. Ona görə də tənqidin nəticələri 70-ci illərin Azərbaycan rəssamlarına qismən şamil olunurdu.

Rais Rəsulzadənin bütün yaradıcı həyatı boyu, rəngkarlıgın əsas janrlarına müraciət etmişdir. Lakin Rais Rəsulzadənin portretə, çoxfiqurlu kompozisiya və mənzərələrə daha çox üstünlük vermişdir. Rais Rəsulzadənin əsərlərinin ümumi xüsusiyyətlərini bir qədər analiz etməyə cəhd göstərək: Rəssam humanist ideyalara önəm verən sənətkardı. Tablolarını tədqiq etdiyimiz zaman biz bunun daha aydın şəkildə şahidi oluruq. Onun portretlərində insana, onun mənəvi aləminə, dəyərlərinə, şəxsiyyətinə verilən dəyər çox güclüdür. Əsərlərinin hər bir detalı, hər bir elementin arxasında gizlənmiş kiçik detallar belə “qiymətlilik” ənənəsindən öz nəsibini almışdır. Portretlərinə nəzər yetirdiyimiz zaman hər bir obrazın hər bir fərdin ruhunu hiss edə bilirik, onun daxili aləminə səyahət edir, duyğularına şərik çıxırıq. Bir sözlə, biz sanki bir tablo yox canlı bir insanın qarşısında özümüzü hiss edirik.

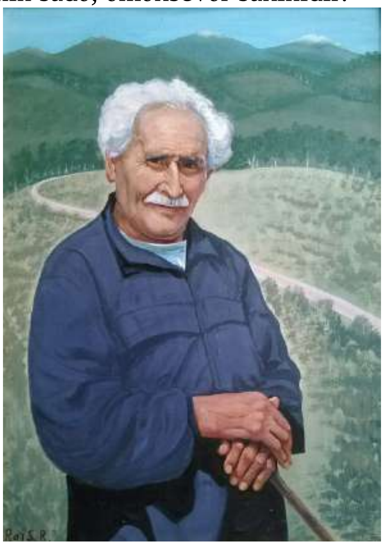
Sənətkar obrazı elə təsvir edir ki, biz onun müdrikliyini, şəxsiyyət dəyərini duya bilir, bundan başqa tamaşaçı obraza hörmətlə yanaşır. Məhz sənətkar sayəsində, məhz onun sehirli fırçası sayəsində, məhz onun insanlarla bağlı sevgiylə döyünən qəlbi sayəsində o, buna nail olmuş və bu nailiyyət onu cəmiyyətə sevdirmişdir.

Rəsulzadənin portretləri içərisində biz “Nurida Atəş” adlı əsərini qeyd edə bilərik.

Rəssam kağız üzərində, qələm və tuşdan istifadə etməklə olduqca real qadın obrazı canlandırmışdır. Burada qrafikanın əsas ifadə vasitələri hesab olunan xətt və ştrixlərin rolunu xüsusiylə qeyd etmək lazımdır. Hər bir detal, hər bir kiçik element dəqiq yerinə yetirilmişdir. Qadının pozitivliyi , onun hissləri tamamilə canlı şəkildə təsvir edilmişdir. Qələm və ağ-qara rənglər vasitəsilə buna nail olmaq bir qədər çətin olsa da, rəssam bu işin öhdəsindən böyük bacarıqla gəlmişdir. Kağızın bozumtul ləkələrlə zəngin fonunda obrazın təsviri bütün reallığı ilə əks edilmişdir. Məlumdur ki, portret janrının əsas prinspi hər hansısa bir obrazın zahiri görünüşünü yox, onun hər kəs tərəfindən görünməyən xüsusiyyətlərini üzə çıxarmaqdan ibarətdir. Yəni rəssam qəhrəmanını elə təsvir etməlidir ki, tamaşaçı tablonu müşahidə edən zaman onun xarakterinə bələd ola bilsin. Bir sözlə, obrazın tamaşaçı ilə ünsiyyət qurması vacib şərtlərdən biridir və rəssam buna nail olmuşdur. Psixoloji portret nümunəsi olan bu tablo insana xoş duyğular bəxş edir.

Rais Rəsulzadə ağ-qara cizgilərlə yanaşı rənglər vasitəsilə də müxtəlif insanların obrazını canlandırmışdır. Onlardan biri İsmail Əliyevin portretidir. Göy göldə daha dəqiq desəm, Göycəkənddən olan İsmail Əliyevin surətini yağlı boya vasitəsilə kətan üzərində canlandıran rəssam onun bütün xarakterini müvəffəqiyyətlə əks etdirmişdir. Psixoloji portret janrına aid olan bu tablo vertikal formatda yerinə yetirilmişdir və realizm üslubundadır.Burada Göycəkəndin təbiəti qoynunda, ayaqüstə təsvir olunan obrazın individual aləmini dərk etmək mümkündür. Üz simasındakı qırışların hər biri dəqiqliklə işlənmişdir və simasındakı yalançı “gülümsəmə” onun xoşxasiyyətli, zəhmətkeş bir insan olduğuna işarədir. O Göyçəkənd kəndinin sadə, əməksevər sakinidir.

Bir məqamı qeyd edim ki, obraz kompozisiya nisbətən bir qədər iri ölçüdə təsvir edilmişdir. Elə təəssürat oyanır ki, sanki ön plandakı surətlə, arxa fondakı mənzərə arasında əlaqə yoxdur və ya mənzərə arxa fona sonradan əlavə olunmuşdur. Bu detal bir kompozisiya üzərində yerləşən predmetlər arasındakı əlaqəni nə qədər zəiflətsə də, əsas qəhrəmanın dolğun şəkildə “qavranılmasında”, onun daxili aləminin bütünlüklə əks olunmasında heç bir əngəl yaratmır.

Rəng həllində isə rəssam mənzərə əsərlərindən fərqli olaraq sərt yaxmalara yox, lokal rəng qammasına müraciət etmişdir. Əgər mənzərəldəki rənglər qamması bir-birinə qarışıq idisə, portretdə isə demək olar ki,

sözün əsl mənasında hər rəng müstəqil funksiyanı yerinə yetirir. İlk öncə obrazın bəyaz saçları və tünd göy geyimi diqqəti cəlb edir. Rəssamın bu iki rəngə müraciət etməsi təsadüfi deyildir. Bu iki rəngdən qarşılıqlı səpkidə istifadə olunması əsas diqqəti bilavasitə obraza doğru yönləndirir, həmçinin işıq mənbəyinin obrazın üz simasında daha çox əks edilməsi bu diqqətin daha da artırılmasına xidmət göstərir.

Rais Rəsulzadənin portret yaradıcılığı bununla kifayətlənmir. O, elə bir rəssamdır ki, o pozitiv hissləri tamaşaçılara aşıladığı kimi, insanların qorxuları, gərginlikləri, bir sözlə həyatın sərt üzü ilə də onları tanış edə bilir. Onun "Gizlində" adlı tablosu insan qorxularını dolğun şəkildə özündə əks etdirir.

Bu tablo repreSsiya qurbanlarına həsr edilmişdir və onların hər birinin real şəkildə təsvir olunması bir daha təsdiq edir ki, rəssam həqiqətən də onların dərdinə şərik çıxa bilmişdir. Əsərdə rəssam yağlı boya texnikasına müraciət etsə də burada təkcə iki rəng öz əksini tapmışdır: ağ və qara. Monoxrom rəng həlli çərçivəsində rəssam bu üç şəxsi tam həyati səpkidə canlandırmağa nail olmuşdur. Onların duyğuları,onların məqsədi, düçüncəsi demək olar ki, eynidir. Onların baxışları tamaşaçılarla daim ünsiyyət qurur. Bu baxışlar fərqli istiqamətlərə yönlənsə də onları birləşdirən ortaq bir hiss vardır- kədər və qorxu. Əsərin ağ-qara olmasının səbəbi bu üç obrazın simasında bütün repressiya qurbanlarının həyatlarının qara zindana çevrilməsiylə bağlıdır. Bir sözlə, 110x140 ölçüləri olan, və qrup portretə aid olan bu əsər rəssamın yaradıcılığının şedevrı hesab olunur.

The trends in the development of the portrait genre in the Rais Rasulzade's creativity

Summary

The main purpose of writing this article is to get acquainted with a great mass of Rais Rasulzade's creativity. First I gave some information about his life and later his creativity. Rais Rasulzade's is one of the most famous representatives of Azerbaijan's colorful realistic style. In the portrait, whether in landscape or still life, we face realistic tendencies. As a result of my small research, I have seen that the artist has been attentive to every aspect of the story, from the basic to the smallest details, and that these elements have something in common with each other.

Направления развития жанра портрета в творчестве Раиса Расулзаде

Резюме

Главная цель написания этой статьи - познакомиться с большой массой творчества Раиса Расулзаде. Сначала я рассказал о его жизни, а затем и о его творчестве. Раиса Расулзаде - один из самых известных представителей красочного реалистического стиля Азербайджана. На портрете, будь то пейзаж или натюрморт, мы сталкиваемся с реалистическими тенденциями. В результате моих небольших исследований я увидел, что художник был внимателен ко всем аспектам истории, от основных до мельчайших деталей и что эти элементы имеют нечто общее между собой.

Rəyçi: dos. D.Hümbətova

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR

DİLÇİLİK LINGUISTICS ЯЗЫКОЗНАНИЕ

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ LITERARY STUDIES ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

SOSİOLOGİYA SOSIOLOGY СОЦИОЛОГИЯ

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR INTERNATIONAL RELATIONS МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ

TƏDRİSİN METODİKASI THE METHODOLOGY OF TEACHING МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ

SƏNƏTŞÜNASLIQ ART CRITICISM ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

Texniki redaktor:
Ləman Mürşüdqızı

Korrektor:
Şəbnəm Allahverdiyeva

Kompyuter tərtibatı:
Tahirə İmamova

Çapa imzalanmışdır: 22.08.2019
Kağız formatı: 60x84 1/16
H/n həcmi: 11 ç.v.
Sifariş: 163

"ZƏNGƏZURDA" çap evində çap olunmuşdur
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
Tel.: (050) 209 59 68; (055) 209 59 68; (012) 510 63 99
e-mail: zengezurda1868@mail.ru